

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА**

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

м. Харків
2017

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 31 березня 2017 р., протокол № 3.

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків: ХНУВС, 2017. – 108 с.

Рецензенти:

Солошенко О.М. – доцент кафедри українознавства та євроінтеграції Харківського національного університету будівництва та архітектури, кандидат історичних наук,

Режко В.А. – доцент кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, канд. філол. наук, доцент

© Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В., 2017
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2017

Тема перша

СТАРОДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

1. Предмет та задачі курсу

Бути свідомим громадянином держави і не знати її історію та культуру - неможливо. Немало проблем, які має розв'язати наше суспільство зараз та у найближчі роки, мають своє коріння у минулому: далекому чи недавньому. Попередні покоління накопичили колосальний історичний досвід, ігнорування якого вкрай небезпечно. Пізнання цього досвіду - одне з практичних завдань історичної науки.

Слово «*історія*» - грецького походження, воно означає розповідь про те, що відбулося. Як одна з гуманітарних наук історія вивчає минуле людства в усій його конкретності й різноманітності, узагальнює історичний досвід. Існує всесвітня (загальна) історія та історія окремих країн і народів.

Історія та культура України вивчає минуле нашого народу на основних землях його проживання, а також історію його предків від найдавніших часів до наших днів. *Предметом* цієї дисципліни є закономірності виникнення і розвитку людського суспільства на території України, а також дослідження основних культурних явищ, аналіз основних складових зовнішнього та внутрішнього світу українця; аналіз і обґрунтування філософсько-культурологічних та соціально-політичних особливостей українства, зокрема рівень культурних досягнень українського народу.

Історія та культура України взаємозумовлена і взаємозалежна з такими явищами як історична пам'ять та свідомість. *Історична свідомість* - одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі.

2. Прадавня історія України: від появи людини до утворення Давньоруської держави.

а) Початки формування людської цивілізації на території сучасної України. Трипільська культура.

Історію найдавнішого світу прийнято поділяти на кілька окремих періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці. Це – кам'яний вік, який розпочався близько 1 млн. років тому і тривав до IV тисячоліття до н.е. Цей період вчені поділяють, в свою чергу, на палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік). Наступний період – мідно-бронзовий (IV тис. до н.е. – IX ст. до н.е.).

Перші люди на території України з'явилися в період раннього палеоліту (близько 1 млн. років тому). Археологами віднайдено рештки

десятьків найдавніших стоянок, де проживали первісні люди на території України. З кінця раннього та за часів середнього палеоліту (близько 150 – 40-35 тис. років тому), за радикальної зміни природно-кліматичних умов, продовжувалося подальше розселення людей, розширення території їхнього проживання. Суворі обставини в часи середнього палеоліту змусили людей виготовляти одяг із шкур тварин, рятуючись від холоду і диких звірів, заселяти печери, будувати житла, добувати вогонь. Це дало можливість людині бути менш залежною від жорстких природних умов.

У часи пізнього палеоліту (40-35 – 10 тис. років тому) процес заселення території сучасної України набуває більш динамічного характеру. Вченими-дослідниками знайдено майже 800 стоянок цього періоду. Найвідоміші з них виявлені при археологічних розкопках на Житомирщині, Чернігівщині, біля села Межиріч поблизу Канева та багато інших. Характерні риси життєдіяльності людей пізньо-палеолітичних часів – більш осілий спосіб життя, помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці.

Близько 10 – 8 тис. років тому на зміну палеоліту приходить мезоліт (середній кам'яний вік), який хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду і пом'якшення клімату. Потепління сприяло зростанню чисельності населення та активізації його життєдіяльності.

Переломним етапом в історії людства став неоліт (новий кам'яний вік), який належить до VI – III тис. до н. е. В цей період відбувається перехід людини до нових форм господарювання – від традиційного привласнюючого господарства (полювання на звірів, збиральництво, рибальство) до відтворюючого (ведення землеробства і скотарства). Землеробство і розведення тварин сприяли переходу первісних людей до осілого способу життя, використання свійських тварин як тяглової сили.

Найяскравішою землеробською культурою періоду енеоліту була Трипільська культура, яка тривала протягом IV – III тис. до н. е. Названа від села Трипілья на Київщині, біля якого український археолог Вікентій Хвойко у 90-х роках XIX ст. відкрив перші пам'ятки цієї культури. Згодом місця трипільських поселень були виявлені не тільки на території Правобережної України й Підкарпаття (найбільші поселення виявлені у межиріччі Південного Бугу і Дніпра), але й Молдови та Румунії.

Трипільці селилися в основному по берегах річок, проживали у дерев'яно-глинобитних будинках з двосхилою солом'яною покрівлею. Будинки були одно- і двоповерховими, з кількома кімнатами. Виявлені археологами поселення свідчать про їх досить великі розміри. Вони іноді займали 200 – 450 гектарів, в яких проживало до 15-20 тис. осіб. Такі поселення в науці отримали назву протоміст – тобто найдавніших міст.

Майже тисячу років (II – початок I тис. до н. е.) тривав бронзовий вік. Ця доба в історії людства дістала назву від штучного металу – бронзи (сплав міді й олова). Вироби з бронзи витіснили з ужитку кам'яні та мідні вироби. В цей період зароджується металургія. Завершується процес

відокремлення скотарських племен від землеробських, відбувається перехід до орного землеробства. Починають формуватися етнічні спільноти людей. В добу бронзи остаточно утверджується патріархат. На розвиток історичного процесу все помітніше почала впливати майнова та соціальна диференціація суспільства. В цілому бронзова епоха на території України стала завершальною стадією первісного ладу.

б) Кіммерійський та скіфо-сарматський періоди. Грецькі античні міста-держави Північного Причорномор'я.

На початку I тисячоліття до н. е. на території України настав залізний вік. Відкриття та поширення заліза започаткувало нову еру в історії людства, стало потужним кроком на шляху його розвитку. Виготовлені із заліза знаряддя праці та зброя відіграли у цивілізаційному процесі революційну роль.

Першими на території України освоїли виплавляння заліза кіммерійці – давньоіранський кочовий народ, який у II тис. до н. е. прийшов зі сходу й поселився у Північному Причорномор'ї, Криму і Тамані. Вони винайшли горно та навчилися виготовляти з високоякісної сталі зброю й знаряддя праці. Кіммерійці були войовничим народом, здійснювали походи в Малу Азію, успішно воювали з такими відомими й високорозвиненими державами як Урарту, Ассирією та ін.

Перша рабовласницька держава Кіммерія, що існувала на території України майже вісім століть, розпалася під натиском більш організованих і чисельніших племен скіфів. У другій половині VII століття до н. е. вони витіснили кіммерійців з Причорноморського краю, а частково їх симілювали. Більшість дослідників вважають скіфів іраномовним народом, хоча в родовідних легендах скіфи називали себе борисфенітами (Борисфен – стародавня грецька назва Дніпра), тобто такими, що походили з Наддніпрянщини.

У VI ст. до н. е. скіфські племена створили державу, що мала назву Велика Скіфія. У складі цього державного утворення, крім власне скіфів (племен царських скіфів та скіфів-кочовиків, які займали степи Наддніпрянщини, Приазов'я та Криму), проживали також праслов'яни – скіфи-орачі (Правобережний лісостеп), скіфи-землероби (Лівобережжя) та інші племена. Скіфія була могутньою державою з розвиненими ремеслами та землеробством і скотарством, з високим рівнем культури.

Скіфи вірили у потойбічне життя і шанобливо ставилися до могил пращурів. Символом їхньої колишньої могутності постають скіфські кургани – могили скіфських царів, які вражають своїм багатством. У мистецтві скіфів був поширений так званий звіриний стиль. Найбільшого розвитку Скіфія досягла у IV ст. до н. е. за часів царя Атея. У III ст. скіфська держава занепадає. Зазнавши невдач у війнах спочатку з Македонією, а згодом – з прийшлими зі сходу сусідніми сарматськими племенами, під потужними

ударами яких скіфським племенам довелося відступити. У Нижньому Подніпров'ї та Криму вони створили нову державу – Малу Скіфію, яка існувала до III ст. н. е.

Після цього у Північному Причорномор'ї панували сармати, які створили великий союз племен – суспільство, яке перебувало на перехідному етапі від родоплемянних відносин до ранньокласових. Особливістю сарматського ладу було існування пережитків матріархату. Зі стародавніх джерел античних авторів відомо про сарматських цариць – Томирис, Амагу та ін. Жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи на конях, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили у військові походи, не вступали в шлюб доки не вб'ють першого ворога. Тобто своєю поведінкою сарматські жінки нагадували міфічних амазонок. За переказами Геродота, сармати начебто й походили саме від амазонок і скіфів. Проте, незважаючи на свою войовничість, в середині III ст. н. е. під натиском готів і гунів сармати також зазнали поразки і їхнє панування в Причорноморських степах скінчилося.

З середини VII ст. до н. е. до IV ст. н. е., паралельно з скіфо-сарматськими часами, на узбережжі Північного Причорномор'я та Криму існували античні міста-держави, які виникли в процесі Великої грецької колонізації – освоєння стародавніми греками Середземноморського узбережжя та берегів Чорного моря, що тривала у VIII – VI ст. до н. е. Найбільші з них: Ольвія (в районі Очакова), Тіра (Білгород-Дністровський), Пантікапей (Керч), Херсонес (поблизу Севастополя), Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія), Танаїс у дельті Дону та ін. Грецькі міста-поліси з сільськогосподарськими околицями у V – IV ст. до н. е. були важливими центрами землеробства, виноградарства й рибальства, з високим рівнем ювелірних та гончарних ремесел, античної культури, торгівлі, зокрема хлібом й вином, тощо.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки – амфор й іншого посуду, в тому числі покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету, крім того з корінним людом вівся й натуральний обмін.

У колоніях була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (практикувалися п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина. Значну роль відігравали театр, музика, література, мистецтво (монументальний живопис, мозаїка, вазопис, скульптура великих і малих форм). Поміж богів особливою популярністю вирізнялись Аполлон, Артеміда, Зевс, Афродіта, Діоніс-Вакх. Велике значення мало й вшанування героїв – Ахілла і Геракла.

в) Склавини та анти – предки українського народу.

Важливим питанням даної теми є з'ясування проблеми походження українського етносу. Історичною наукою доведено, що предками нинішнього населення України були східнослов'янські племена венедів, антів та склавинів.

Про походження слов'ян, у тому числі безпосередніх пращурів українців, існує багато наукових концепцій. Наприклад, літописець Нестор у «Повісті временних літ» започаткував дунайську теорію походження слов'ян. Існує скіфо-сарматська або азіатська версія, згідно з якою предками слов'ян були скіфи і сармати, що прибули зі сходу. Ще одна версія (її відстоюють західноєвропейські історики) доводить, що слов'яни переселились на східноєвропейські землі із заходу, з Піренейського півострова, тощо.

Проте більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців вважає, що слов'янські народи взагалі, українці зокрема, мають автохтонне походження. Їхні предки праслов'яни нізвідки не приходили, а зародились і розвинулись на правічних слов'янських землях межиріччя Дніпра і Дунаю, чи Дніпра і Вісли з центром на Волині.

Найімовірніше, становлення праслов'ян починається в середині II тис. до н. е. Саме тоді формується ряд археологічних культур, які пізніше стали притаманні слов'янам. А в другій половині I тис. н. е. відбулося формування трьох гілок слов'янства: східної, західної та південної.

Центром східного слов'янства було Середнє Подніпров'я. Тут жили поляни. Північно-східними сусідами полян були сіверяни, за ними – радимичі і в'ятичі. На північний захід від полян жили древляни, на захід від древлян – волиняни. На Поділлі жили дуліби, а в Прикарпатті – білі хорвати. Межиріччя Дністра і Дунаю (північно-західне Причорномор'я) займали тиверці. На схід від тиверців, в пониззі Бугу і Дніпра, осідали уличі. До північної групи слов'янських племен належали також полочани, кривичі і словени.

Упродовж VII – VIII століть протоукраїнські племена, мігруючи, колонізували нові землі. Об'єднуючись, вони утворювали нові політичні союзи державного типу для спільної боротьби з ворогами й військових походів тощо. Ці східнослов'янські племінні союзи згодом і стали основою формування власне українського народу й послужили етнічним підґрунтям для утворення на рубежі IX – X століть першої могутньої давньоруської держави – Київської Русі.

3. Київська Русь та Галицько-Волинське князівство.

а) Київська Русь

На межі VIII – IX ст. прискорилась політична економічна та етнокультурна консолідація східнослов'янських племен. **Основні передумови**

утворення держави у східних слов'ян: спільні економічні інтереси; етнокультурна близькість; необхідність захисту кордонів від спільних ворогів; прискорення майнового і соціального розшарування слов'янського суспільства, що вело до розпаду родової общини та формуванню ранньофеодального суспільства.

Теорії створення Київської Русі: *норманська* (вчені XVIII ст. З. Байєр, Г. Міллер). *Сутність:* створенням власної держави східні слов'яни зобов'язані виключно зовнішньому, зокрема норманському (варязькому) впливу. Ця теорія ґрунтувалась на скандинавському походженні багатьох давньоруських етнонімів, економічних зв'язках норманів зі слов'янами, на тому, що перші київські князі були норманами за походженням. *Антинорманська теорія* (М. Ломоносов) заперечувала будь-який вплив норманів на процес створення давньоруської держави. Більшість сучасних дослідників є прибічниками теорії *природно-історичного процесу*. Не заперечуючи впливу норманів на появу держави з центром у Києві, вони ставляться до «варязького чинника», як до *каталізатора*, що прискорив появу державності у східних слов'ян.

У **882 р.** новгородський князь *Олег* пішов на Київ. Вбивство місцевих князів *Аскольда* і *Діра* та захоплення влади у Києві Олегом привело до об'єднання Північної та Південної Русі, ставши основою виникнення загальноруської держави з центром у Києві. Правління **Олега (882 – 912)** минуло під знаком збирання руських земель та консолідації їх навколо Києва. В основу цього процесу він поклав *модель централізованої держави*. У зовнішньополітичній сфері – пріоритет *візантійському напрямку*. Олег здійснив два результативні походи на Константинополь у 907 та 911 рр. **Договір з Візантією 911 р.** передбачав сплату останньою значної контрибуції, встановлення безмитної торгівлі, надання пільг руським купцям та ін. Також князь ходив на Арабський халіфат. Під час одного з них він загинув.

Син легендарного Рюрика – **Ігор (912—945)** жорстоко придушував автономістські настрої підкорених народів (древлян, уличів). Князь здійснив кілька походів на Візантію (941 та 943 р.), які мали значно менший успіх ніж у Олега. У 944 р. Ігорем ходив на Закавказзя. Походи поглинали значну кількість коштів, що підштовхувало князя *постійно збільшувати данину*. Це привело до повстання древлян, під час якого Ігоря було вбито.

Його дружина – княгиня **Ольга (945—964)**, своє правління розпочала з *придушення древлянського повстання*: знищила древлянську племінну еліту, а їх головне місто Іскоростень було спалено. Надалі Ольга провела деякі **реформи**: *податкова* (погости-устава-уроки), *адміністративна* (поява посадників). У 946 та 957 рр. княгиня здійснила два візити до Константинополя. Були укладені союзницькі угоди, розглядалася проблема християнізації Русі (*княгиня прийняла християнство* у 957 р.). Мала контакти зі Священною Римською імперією. **Святослав (964 - 972)** відзначився *активною зовнішньополітичною діяльністю*. У 964 – 966 рр. він підкоряє в'ятичів, волзьких болгар та буртасів (мордву); перемагає Хозарський каганат; обклав даниною племена ясів і касогів на Північному Кавказі. У 968

р. київський князь на чолі 60-тисячного війська рушив на Болгарію. Святослав розбив болгар і захопив 80 міст вздовж Дунаю. Згодом зняв облогу Києва печенігами (968). Другий похід на Балкани (969) був менш вдалим і у 971 р. Святослав був змушений підписати мир під Доростолом. Був вбитий печенігами.

Посилення і розквіт Київської Русі відбулось за часів правління Володимира Великого та його сина Ярослава.

Володимир Великий (980 – 1015) завершив збирання слов'янських земель навколо Києва (приєднав Червону Русь, Закарпаття, Корсунь), а сама Русь перетворилася у найбільшу державу тогочасної Європи з територією понад 800 тис. квадратних кілометрів та населенням близько 5 млн. З метою підвищення авторитету великокняжої влади та посилення централізації держави провів низку реформ:

- релігійна;
- адміністративна (зміна кордонів між князівствами за територіальним принципом, їх очолювали або його сини, або найбільш віддані воєводи);
- військова;
- фінансова (почав карбувати власну монету – злотники та срібники);
- судова («Статут про церковні суди та десятини»).

У системі заходів спрямованих на зміцнення Київської Русі особливе місце посідала релігійна реформа. Спочатку князь спробував піднести авторитет язичницьких богів, для чого у Києві було споруджено святилище-пантеон на чолі з Перуном. Ця спроба завершилась невдало і у 988 р. Володимир приймає рішення прийняти у якості державної релігії візантійсько-православний варіант християнства. Християнізація Русі не тільки зміцнила позиції князя, але й дозволила підвищити її міжнародний авторитет, сприяла стрімкому розвитку освіти і культури.

За часів Володимира Русь вдало протистояла набігам кочовиків, підтримувала стосунки з Візантією, Священною Римською імперією, королівствами Польщі, Угорщини, Чехії. Князь започаткував практику династичних шлюбів.

Розквіт Русі тривав і у період правління Ярослава Мудрого (1019 – 1054). Деякий час Ярослав правив разом зі своїм братом Мстиславом, утворивши своєрідний дуумвірат, а після смерті останнього (1036) став одноосібним правителем держави. Серед його основних досягнень:

- масштабне будівництво культових споруд (тільки у Києві нараховувалося понад 400 церков);
- складання першої писаної збірки законів «Руська правда»;
- розвиток книгописання та заснування першої бібліотеки;
- складання першого літопису (1037 – 1039);
- заснування окремої Київської митрополії (1051).

У роки правління Ярослава були остаточно розбиті печеніги. Будучи сам одружений на шведській принцесі, він вдало використовував політику

шлюбної дипломатії, через що став відомий як «тесть Європи». Його донька Анна, навіть певний час була королевою Франції.

XII-XIII ст. в історії Русі стали періодом феодальної роздробленості. Її головною причиною було соціально-економічне посилення окремих регіонів держави. Крім Києва, важливими центрами ремесла і торгівлі тепер стали Чернігів, Новгород-Сіверський, Галич, Володимир, Смоленськ, Ростов, Суздаль. Їхні князі і бояри тепер обтяжувалися залежністю від столиці і дбали перш за все про власні володіння. Загальні з'їзди наймогутніших руських князів хоч і продовжували збиратися, проте не могли вирішити всіх конфліктів. Поширилися усобиці – війни між феодалами за території і вплив (зокрема – постійні претензії чернігівської династії на Київ).

В цих умовах вирішальну роль відіграв зовнішній фактор – вторгнення на Русь в першій половині XIII ст. монголів. У 1223 р. вони завдали тяжкої поразки війську руських князів на р. Калка, проте в той час ще не змогли захопити всі землі Русі через порівняно малу кількість війська. Нові вторгнення розпочалися у другій половині 30-х рр. XIII ст. У 1237-1240 рр. монголи завойовують більшість Південно-Західної Русі: Переяславщину, Чернігівщину, Київщину. У 1240 р., після тривалої облоги, монголами було захоплено Київ.

б) Галицько-Волинське князівство

Після вторгнення монгольських завойовників більшість князівств Київської Русі припиняє існування. Єдиним центром, що на деякий час зберіг самостійність, було Галицько-Волинське князівство.

Це князівство утворилося наприкінці XII ст. внаслідок об'єднання Волині і Галичини волинським князем Романом Мстиславичем. До того Волинське і Галицьке князівства розвивалися як окремі території. В кожній з них існував ряд більш дрібних князівств, між якими точилися феодальні усобиці. Ослаблення князівської влади сприяло посиленню в цих землях ролі віча – загального зібрання мешканців кожного міста. Вічеві зібрання скликалися за сигналом дзвону. Нерідко на них приймалися ухвали про вигнання чи закликання князів, оголошення війни чи укладення миру.

Ще однією особливістю цих земель було географічне положення. З одного боку, вони були більш віддаленими від південних і східних – степових – кордонів Русі, ніж Чернігівщина, Переяславщина і Київщина. Завдяки цьому Волинь і Галичина майже не зазнавали набігів кочовиків – печенігів і половців. Це давало сприятливі можливості для розвитку господарства.

Найбільш розвиненими серед ремесел були зброярське і ювелірне. Крім того, Галичина була важливим центром виробництва солі, яку продавали і до Західної Європи, і в інші князівства Русі. Через територію князівства проходили важливі торговельні шляхи – з Регенсбурга до Києва і зі Скандинавії й Прибалтики на Балкани до Константинополя.

Розвиток ремесла і торгівлі сприяв піднесенню міст. Найбільшими центрами з них стали Галич, Володимир, Перемишль, Дорогочин, Луцьк, Берестя.

Проте географічне становище мало і деякі негативні моменти. Сусідніми з Галичиною державами були Угорщина та Польща – на той час досить сильні королівства. Їхні правителі прагнули розширити власні території за рахунок Галицького князівства. У своїй боротьбі проти галицьких князів Угорщина та Польща неодноразово зверталися до галицького боярства. Бояри надавали цю підтримку, сподіваючись навзаєм отримувати нові привілеї, які обмежували верховну державну владу і збільшували права феодалів.

Оскільки політично безпринципні боярські угруповання йшли на угоди з угорськими феодалами, які прагнули захопити землі Русі, боротьба князів проти боярства, за об'єднання Галичини і Волині набирала характеру визвольної війни за державну незалежність. У цій боротьбі князі спиралися як на частину дрібного і середнього боярства, яке потерпало від свавілля великих землевласників, так і на підтримку широких верств населення міст і сіл – купців (оскільки для ведення торгівлі необхідно було перш за все припинити воєнні конфлікти), ремісників, селянських громад.

Ця боротьба розгорнулася після смерті Романа Мстиславича, який загинув у 1205 р. Користуючись тим, що його сини Данило і Василько за віком ще не могли княжити, бояри почали запрошувати князів з інших земель – «опікунів» престолу. У 1213 р. в Галицько-Волинському князівстві стався унікальний для часів Київської Русі випадок – князем тут було проголошено не когось із Рюриковичів, а місцевого боярина Володислава Кормільчича.

В 1214 р. Галич – столицю князівства – було захоплено угорцями. Боротьба Данила за повернення до свого міста тривала майже чверть століття. Лише в 1238 р. він зміг утвердитися в Галичі, передавши Волинь молодшому братові Васильку. Після цього князь почав створювати з вірних бояр центральний апарат управління. Головними княжими службовцями були двірський (заступник князя з військових, адміністративних і судових справах) і печатник (охоронець державної печатки – міністр іноземних справ).

Але дуже швидко Данило Галицький зустрівся з новими противниками. Вже в тому ж 1238 р. він вступив у конфлікт із лицарями Тевтонського ордену, які спробували захопити частину земель Галичини. А після перемоги над німецькими лицарями перед Галицько-Волинським князівством виник значно серйозніший ворог – монголо-татарські завойовники.

Данило Галицький намагався зупинити просунення монгольських завойовників, використовуючи як військові засоби (будівництво фортець), так і дипломатичні (пошук союзників у Західній Європі). Але спроба організувати сильний союз проти ординців не вдалася.

Після смерті Данила за деякий час відбувається розпад князівства. У 1340 р. землі Галичини були захоплені Польщею. Волинь у другій половині XIV

ст. перейшла до складу Великого князівства Литовського.

4. Литовсько-польська доба.

Велике князівство Литовське виникло у середині XIII ст. Першим наступ на землі Південно-Західної Русі розпочав князь Гедимін (1316 – 1341). У 1340 р. на Волині почав правити його син Любарт. Литовську політику в українських землях можна розділити на кілька етапів:

I етап (1340 – 1362) – «оксамитове» проникнення. Наступник Гедиміна Ольгерд (1345 – 1377) у битві на річці Сині води 1362 р. завдає поразки Золотій Орді і приєднує до Литви Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, Поділля. Таким чином, на початку 60-х років XIV ст. під владою Литви опинилася більша частина території України. Місцевий люд підтримував литовців у боротьбі з монголо-татарами і не чинив опору під час їх просування вглиб українських земель.

II етап (1362 – 1385) – «ослов'янення» литовців. На цьому етапі литовські правителі дотримувалися гасла: «старого не змінюємо, нового не запроваджуємо». Руська мова була державною, зберігалися норми руського права, православна церква зберегла привілейоване становище, панувала руська культура.

III етап (1385 – 1480) – поступова втрата автономії. Новий литовський князь Ягайло (1377 – 1392) з метою зміцнення влади в країні та здобуття підтримки у боротьбі проти Тевтонського ордену погоджується на унію з Польщею. У 1385 р. в м. Крево була укладена унія, за якою Ягайло мав одружитися із польською королевою Ядвігою та отримати корону короля Польщі. Згодом Ягайло перейшов у католицизм та приєднав литовські й руські землі до Польщі, на яких також поширювалось католицизм.

Втілення унії зустріло опір частини литовської, української та білоруської шляхти. Очолив опозицію князь Вітовт (1392 – 1430), який фактично перестав виконувати умови унії з боку Литви, проте одночасно обрав курс на обмеження автономії руських князівств з метою побудови більш централізованої держави. Після спільної з поляками перемоги у Грюнвальдській битві над тевтонцями (1410), починається новий етап польсько-литовського зближення, який завершився укладанням Городельської унії (1413). За її умовами польський король давав згоду на те, що після смерті Вітовта, Литовське князівство має стати окремою державою, але у васальній залежності від Польщі.

У 1430 р. місцеві феодали за підтримки литовців обирають великим литовським князем Свидригайла Ольгердовича (1430 – 1440), який очолив боротьбу опозиції проти свавілля польських магнатів і католицької церкви. У відповідь на це поляки зайняли Поділля і Волинь та оголосили Свидригайла недійсним князем. З середини XV ст. починається перетворення українських князівств на воєводства. У 1458 р. було створено окрему Київську митрополію, щоб послабити зв'язок православної церкви України та Білорусі з Москвою.

IV етап (1480 – 1569) – посилення литовсько-руської боротьби за українські землі. У 1480 р. Московське князівство позбавилося контролю Орди і одразу почало зазіхати на українські землі у складі Великого князівства Литовського. Початок XVI ст. минув у постійних литовсько-руських суперечках. У частині українських земель поширювались промосковські настрої. Skorиставшись цим, у 1522 р. Москва відібрала у Великого князівства Литовського Чернігів і Стародуб. У 1558 р. розпочалася Лівонська війна, яка вкрай загострила ситуацію у регіоні.

У **1569 р.** Польща і Литва уклали **Люблінську унію**. Литовці змушено пішли на цей крок через ослаблення Великого князівства Литовського внаслідок довготривалого протистояння з Московією, що досягло свого апогею у роки *Лівонської війни*.

Сутність унії. Внаслідок унії Польща і Литва утворили одну державу – **Річ Посполиту**. Це передбачало встановлення *єдиного державного устрою* (король, що одночасно був і великим князем литовським, обирався на спільному польсько-литовському сеймі), запровадження *єдиної грошової та правової системи* (за польським зразком). *Католицизм* отримувало статус державної релігії у всіх землях Речі Посполитої. Литва зберігала певні ознаки суверенітету та державності – герб, печатку, адміністрацію, військо, залишаючи за собою білоруські землі. Натомість до Польщі відходили українські, на базі яких **було створено 6 воєводств** (Галицьке, Бельзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське).

Наслідки унії. Становище українського населення на територіях, що увійшли до складу Речі Посполитої *різко погіршилося*. Польська політика була спрямована на окатоличення, полонізацію та колонізацію українських земель. Це викликало *загострення соціальних, релігійних, етнічних відносин*. Водночас, вперше за багато століть українські землі *було об'єднано в межах однієї держави*, а їх входження до складу Речі Посполитої унеможливило сумнівну перспективу потрапляння під владу московського царя.

5. Культурні процеси на українських землях у давню добу та епоху середньовіччя.

Культура Київської Русі постала на ґрунті матеріальних та духовних здобутків тих народів, що протягом попередніх тисячоліть заселяли нашу землю. Часті міграції населення, які відбувалися в стародавні часи на її теренах, сприяли жвавому культурному обміну між народами. Але водночас вони призводили й до значної руйнації окремих культурних утворень, які інколи й зовсім зникали внаслідок асиміляції або знищення. З усього розмаїття матеріальних та духовних надбань прийдешніх народів відбиралися ті, що найбільшою мірою відповідали кліматичним і геополітичним умовам існування на нашій землі, що засвоювалися корінними мешканцями цих земель і що відповідали загальносвітовим тенденціям культурного розвитку. Зрештою, це й утворило самобутню вітчизняну культуру, зумовило її неповторне обличчя.

Культура часів Київської Русі не була явищем однорідним, уніфікованим для всіх регіонів держави, що обіймала великі території від Білого до Чорного морів. Різні умови господарювання на півдні й півночі, в лісовій і лісостеповій зонах вимагали специфічних знань, умінь, навичок. В залежності від цих умов розвивалися й самі сільськогосподарські технології: традиційне підсічне землеробство зберігалось в лісовій зоні та на півночі, а в лісостепах розвивалася більш прогресивна трипільна система.

За тогочасних умов необхідні господарські знання втілювалися й передавалися від покоління до покоління разом із синкретичним комплексом язичницьких вірувань, свят, обрядів. Християнські звичаї, які поступово входили в культурний обіг, змінювали вихідні засади світогляду русичів, але цей процес ішов повільно й не носив однолінійного характеру. Вельми показовою ілюстрацією розбіжностей у релігійних уявленнях населення різних регіонів Київської Русі може служити поховальний обряд, який суттєво відрізнявся навіть у найближчих сусідів, що склали етнічне ядро держави — у полян та у древлян. Поляни ховали небіжчиків під невеликими курганами, закопуючи разом із тілом і звичні ужиткові речі покійного, їжу в горщиках тощо. Древляни спалювали тіло на погребальному вогнищі, куди також потрапляли знаряддя праці, зброя, інші необхідні в повсякденному житті предмети. Відмінності в способі поховання свідчать не лише про залишки язичницьких вірувань, «стихійного матеріалізму» прабатьківських звичаїв, а й про принципові розходження в уявленнях про потойбічний світ і про подальшу долю душі.

Протягом тисячолітньої історії християнства на Русі церква послідовно й неухильно викорінювала залишки язичницьких культів, проте навіть у ХІХ і в ХХ столітті в різних регіонах України, Білорусі й Росії вони доволі чітко виявлялися серед населення. Така стійка прихильність східних слов'ян прабатьківським «марновірствам» є свідченням не стільки консерватизму суспільної свідомості, скільки доказом на користь практичного сенсу, який криється для народу за кожною з подій сакрального календаря. Так, наприклад, старозавітне свято на честь давньоєврейських полководців і царів з родини Маккавеїв, що очолювали свій народ під час переможної війни з Сирією, в Україні й зараз відзначається як день, коли треба провіювати мак (1 серпня за старим стилем).

Змінивши світоглядні засади щодо вищого пантеону язичницьких богів, кожний із яких в народній свідомості знайшов свого відповідника в тому чи іншому образі християнської міфології, православна релігія не мала можливості вплинути на народні уявлення про нижчі, але вельми важливі у вирішенні повсякденних проблем сили природи, оскільки не мало їм адекватних відповідників. Домовики, польовики, лісовики, русалки, мавки, інші злі й добрі духи продовжували сповнювати народну уяву, оскільки виникли на певному місцевому ґрунті й були тісно пов'язані з природними умовами, в яких доводилося жити й господарювати людям. Ці уявлення, або демонологія, на обширних теренах Київської Русі мали вельми строкатий характер і

поповнювали скарбницю народнопоетичної творчості, забезпечуючи розвиток казкового й пісенного жанрів **фольклору**.

Слід зазначити, що фольклор у Давній Русі, як і пізніше, слугував не тільки засобом передачі інформації. Йому належала й ритуально-магічна функція. Виконання фольклорних творів супроводжувалося музикою, танцями й у цілому мало характер урочистих і видовищних обрядових дій, що, поступово втрачаючи релігійне значення, продовжували вдовольняти естетичні й моральні потреби людей. Такі обряди пов'язували життя кожної окремої людини з одвічними традиціями народу, залучали особу до кола спільних громадських інтересів, сповнювали її вчинки високим моральним змістом і почуттям відповідальності перед минулими й майбутніми поколіннями, адже народні звичаї сприймалися як необхідні й незмінні.

Саме через це великого значення й розвитку набуває в Київській Русі **обрядова й календарна поезія**. В поєднанні зі співами й ритуальними діями вона супроводжувала людей у повсякденних господарських справах: передувала початку календарних польових робіт (сівба, косовиця, жнива тощо) або пов'язувалася зі щорічними астрономічними датами, важливими для землеробства (колядки, веснянки, гаївки й под.). Важливі події в житті окремої людини також не обходилися без поетичного супроводу. Існувала розгалужена система жанрів родильної, весільної, поховальної обрядової поезії. Якщо ритуал був пов'язаний із їжою, кожна з ритуальних страв супроводжувалася підблюдними піснями.

Музичним супроводом частіше за все служила гра на рожку, сопілці, гудку, гусях. Особливою любов'ю в південній частині Русі користувалися струнні інструменти. В наших землях вони з'явилися під безпосереднім впливом культури міст античного Причорномор'я. Проте, запозичені в греків, інструменти вдосконалювалися відповідно до слов'янських смаків і уподобань і згодом перетворилися на популярні протягом багатьох століть бандуру й цимбали.

Пісні, музика й танці супроводжували давніх русичів і під час розваг та відпочинку. Князі й представники заможних верств населення запрошували на пири професійних співаків та акторів, яких інколи й постійно тримали при своїх дворах. Але переважна частина професійних виконавців, згуртувавшись у невеликі колективи, вела мандрівний спосіб життя, виступаючи в різних містах на ринковій площі (торжищі). Таких акторів називали скоморохами. Проте й скоморошництво не було суто руським явищем. Воно було запозичене з Візантії й відбивало загальносвітові тенденції в розвитку середньовічної культури через свій генетичний зв'язок із творчістю жонглерів і гістріонів у Західній Європі. Однак на європейському сході це явище набуло специфічних національних рис, що робить його ознакою суто руської культури.

Великого розвитку і значення в культурі Київській Русі набула **література**. Сама її поява була наслідком прийняття християнства, яке принесло на нашу землю загальнослов'янську писемність. Власна писемність існувала в руських землях ще в дохристиянську добу, однак, її пам'ятки, що

виконувалися чи то у вигляді вузликів писем, чи то як «черти і рези» на бересті й дерев'яних дошках не збереглися. Проте писемність за християнської доби одразу ж набуває жвавого розвитку, незважаючи на те, що книги коштували дуже дорого, адже виконувалися на пергаменті вручну протягом тривалого часу.

Новий слов'янський алфавіт було створено «солунськими братами» Кирилом (Костянтином) та Мефодієм, монахами з Болгарії, які взяли за зразок грецьку абетку. Переписувачі книжок використовували **три різновиди письма**: устав - каліграфічне письмо, напівустав - з елементами округлення букв, та найближчий до сучасного письма від руки – скоропис. Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях. Зважаючи на цінність книг, замовниками їх могли бути лише дуже забезпечені люди: князі та високі бояри. Спочатку виконувалися переклади біблійних текстів, що у вигляді «ізборників» та молитовників потрапляли в приватні бібліотеки.

Існував попит і на **світську літературу**, яку спочатку також перекладали з грецької. За змістом перекладна світська література поділялася на військову: «Олександрія», «Троянська війна», «Девгенієво діяння»; природничу: «Фізіолог», «Шестиднів», «Християнська топографія»; повчальну, куди входили вислови й афоризми з біблії стародавніх філософів на моральні теми: збірки «Бджол», бо як нектар із різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел.

Досить швидко з'являються і **оригінальні літературні твори**. В першу чергу, до таких відносяться літописи. Це історичні твори про події й факти, подані в хронологічному порядку за роками. Кожний річний запис починався словами «В літо», звідки й назва жанру. Літописи створювалися на підставі різноманітних джерел, однак, оскільки укладачами таких хронік майже завжди були монахи (чорноризці), в першу чергу, вони намагалися спиратися на Біблію, а тому дуже часто розпочинали опис подій із створення світу й короткого переказу Святого письма та основних його подій: про перших людей, Великий потоп, розселення синів Ноя по світу тощо.

Перші давньоруські **літописи** з'явилися вже на початку XI ст. Найдавніші з них: Київський (1037 р.), Києво-Печерський (1073 р.), Новгородський (1079 р.), що відомі за згадками, але до наших часів не збереглися. Вони створили Початкове, або Києво-Печерське зведення (1093 р.), з якого виникла «Повість временних літ». Цю «Повість» було укладено біля 1110 р., імовірно, ченцем Печерської лаври преподобним Нестором. Твір дійшов до нас у двох списках: Іпатіївському та Лаврентіївському (за назвами монастирів у Росії, де в XVIII ст. їх було виявлено істориками). Дві версії цієї пам'ятки дещо відрізняються за змістом і пафосом, але в українській історіографії віддають перевагу Іпатіївському списку, як більш автентичному, прокиївському, не спотвореному пізнішими промосковськими редакціями.

«Повість временних літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоруській літературі: релігійність, патріотизм, моралізаторський характер. Релігійний смисл твору містить вже сама його назва. «Времінний»,

тобто прохідний, недовговічний характер мають усі події земного світу. Тому літописець не надає їм надзвичайного значення, не коментує, адже все на землі знаходиться під пильним оком Бога і не потребує людської оцінки. Однак укладач не може втриматися там, де йдеться про християнські цінності, а одже, і сам добір відомостей, і їх висвітлення підпорядковує благородній меті пропаганди християнства й зображення його переваг над язичництвом. Та, лишаючись патріотом своєї землі, літописець не може не виявити своєї симпатії співвітчизникам. У подробицях, із ледь прихованим захопленням сповіщає він про вдалі походи київських язичницьких дружин проти християнського Константинополя й про розміри дані, яку мали сплачувати русичам імператори.

Аналізуючи зміст «Повісті», можна зазначити, що вона дає всі підстави вважати доконаним факт існування на території Київської Русі єдиної нації. Її формування сучасними соціологами вважається завершеним із появою національної самосвідомості як загального для певного етносу світогляду, що відзеркалює спільні економічні, політичні, духовні прагнення, й відокремлює «своє» від «чужого» в історичній перспективі: в проєкціях минулого й майбутнього. За часів середньовіччя такі проєкції потребували релігійного обґрунтування, а тому укладач «Повісті» багато уваги приділяє саме витокам слов'янського християнства, проте неодноразово торкається й власне етнічних проблем. Він зазначає: «А словінський народ і руський – один. Від варягів – бо прозвалися руссю, а раніше були словіни; хоч і полянами називалися, але мова була словінська. Полянами прозивалися, оскільки в полі сиділи, а були одного народу словінського».

Якщо врахувати, що сам літописець неодноразово поділяв автохтонні племена слов'ян Київської Русі на древлян, полян, уличів, тіверців і под., стає очевидним, що цей поділ не відігравав для нього суттєвого значення при вирішенні питання про національну сутність Руської держави. У більш пізні часи подібне вирішення проблеми першоджерел національних культур слов'янських народів породжувало на дещо іншому історичному тлі ідеї слов'янофілів, кирило-мефодіївців та ін. Проте, за часів середньовіччя, коли для більшості європейських народів сама постановка питання про власну етнічну приналежність була ще попереду, такі погляди мали, поза сумнівами, суто прогресивний характер.

Події вітчизняної історії відкриваються в «Повісті временних літ» 852 роком, від якого автор містить вже не виклад біблійних оповідей та легенд, а відомості про військові операції Русі, діяльність князів, заснування Києва та ін. У літопис входять життя святих, портрети та характеристики окремих князів, розповіді про чудеса і небесні предзнаменування. В тексті зустрічається чимало порівнянь, прислів'їв, приказок, що підвищує його естетичне значення як яскравого твору художньої літератури.

Окрім Києва та Новгород, найбільшими літописними центрами Русі були Галич, Володимир Волинський, Чернігів. Хоча майже всі князівства Русі мали свої літописи, більшість з них носить місцевий, а не загальнооруський характер. Серед найбільш визначних загальнодержавних літописів слід назвати

Галицько-Волинський (XIII ст.). На відміну від інших, цей літопис викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь про історичні факти та подає життєпис окремих найбільш відомих руських князів. За своїм історичним та літературним значенням Галицько-Волинський літопис посідає одне з найважливіших місць у вітчизняній культурі.

В Київській Русі літописи виконували багато функцій. Вони використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. Протягом століть літописи все більше втрачали зв'язок із церквою. Секуляризація літописання виявилася і в змісті творів, і в тому, що їх безпосередніми укладачами ставали князі, дружинники, інші освічені люди. Відповідно до місця й умов створення літописи відбивали політичні пристрасті своєї епохи, тому дуже часто мали публіцистичний характер, пропагували ідеї місцевого й загальноруського патріотизму.

Проте, в тогочасній культурі в цілому перевага надається загальнонаціональному патріотизму. Ним зумовлюється зміст більшості пам'яток літератури Київської Русі. В безпосередній залежності від нього поставало й культурне значення твору, і його оцінка в сучасників і впродовж наступних поколінь. В усіх значних літературних творах тієї пори можна відчувати ідею величчя рідної землі, захоплення якою стає провідною темою багатьох творів давнього письменства. Ця ідея була зумовлена актуальними обставинами тодішнього життя, і у відображенні цих обставин полягає ще одна особливість літератури Київської Русі - її історизм. До певної міри цей історизм можна назвати політичною заангажованістю літератури, адже замовниками і читачами її творів були князі та правляча верхівка держави. Саме ідеологію цих кіл, отже й вищі загальнодержавні або місцеві князівські інтереси й проводили в своїх творах давньоруські автори. Великою мірою ці інтереси були зумовлені міжнародним становищем Русі.

Відчуваючи політичний тиск з боку Візантії, Київ намагався відстояти своє право бути рівним серед рівних у тодішньому світі. І література мала довести святість Русі, як оплоту релігії в цьому регіоні, показати, що, незважаючи на відносно коротку власну християнську історію, вона може надати чимало прикладів страждань і мучеництва за віру всьому іншому християнському світу, від чого на той час залежав міжнародно-політичний авторитет держави. Ось чому велика увага в літературі приділяється патристиці - опису життя отців церкви та власних святих і мучеників: про Бориса та Гліба, Феодосія Печерського, Олександра Невського. Цілковитим зібранням подібних творів є «Києво-Печерський патерик», що містить розповіді про чудеса, які сталися з різними ченцями Печерської лаври.

Особливе місце серед таких творів займає «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Іларіон спрямував пафос свого твору проти гегемонії Візантійської церкви і її спроб встановити панування в духовно-релігійному житті Київської Русі. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводить, посилаючись на Біблію, що закон, який дав Мойсей лише одному, «старшому» народу, завдяки благодаті та істині, що приніс Ісус

Христос, робить всі народи рівними перед Богом. Тому Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки з боку «старших».

Іларіон, що 1051 р. став першим київським митрополитом не-греком, - виголосив своє «Слово», як вважають, між 1037 і 1050 рр. в Софіївському соборі в присутності князя Ярослава та його родини. Можливо, саме тому багато уваги в творі приділяється київським князям, особливо Володимирі, який був батьком Ярослава Мудрого. «Слово» Іларіона на довгі часи лишалося взірцем проповідницької літератури. Майстерно побудоване за класичними правилами риторики, воно виділяється яскравим добором мовних засобів, художніх прийомів та образів. Серед видатних церковних промовців та письменників Русі слід відзначити й Кирила Турівського, що жив у XII ст. і також використовував специфічний жанр «Слова», що являло собою урочисту промову перед великою аудиторією.

Цей жанр було використано і невідомим автором «Слова о полку Ігоревім». Створене між 1185 і 1187 рр., «Слово» лишається неперевершеним шедевром світової культури, що й досі ставить перед дослідниками чимало проблем. На тлі давньоруської літератури «Слово» виділяється не лише майстерною формою, добором поетичних засобів, зв'язком з фольклорною традицією. Викликає здивування перевага, яку надає автор не розповсюдженій у тодішній літературі християнській символіці, а образам, пов'язаним з язичництвом, що утворює унікальний образний світ твору.

За жанром це радше не слово-хвала, а слово-жаль з приводу страждань Руської землі, з приводу загибелі руської дружини, яку було принесено в жертву княжому прагненню слави й військової здобичі. Особливою тугою сповнено в «Слові» ліричний монолог Ярославни, який надихав багатьох російських і українських поетів до створення неперевершених шедеврів у перекладі цього уривку поеми. Найбільшою ж загадкою лишається постать автора «Слова» – полум'яного патріота, широко обізнаної й талановитої людини. Брак відомостей про автора цього твору яскраво ілюструє рівень нашої історичної поінформованості про Давню Русь у цілому і дає підстави вважати, що її культурне життя - в сучасних уявленнях дещо примітивне - було значно багатшим і розвиненішим.

Світським за своїм характером було й «Повчання» Володимира Мономаха. Хоча автор і торкався в ньому питань віри, однак головна ідея цього твору - створити ідеал державного діяча, що поєднує в собі високі моральні та політичні якості, необхідні для блага рідної землі. Написане приблизно в 1117 р., «Повчання» було і морально-філософським узагальненням, і автобіографією видатного державного діяча, і своєрідною сповіддю перед смертю. Цікаво, що тих принципів, які задекларовано в «Повчанні», самому Володимирі дотримуватися не вдавалось, отже, даючи поради нащадкам, князь не був сліпим ідеалістом і добре розумів розбіжності між теорією та практикою, які усвідомлювалися на рівні християнського протиставлення «градів» земного й небесного.

Серед літературних творів тієї доби можна відзначити «Моління Даниїла Заточника». Воно побудоване за традиціями риторичного «Слова», але змістом цього твору стає не висока державна або морально-філософська чи релігійна проблематика. Автор, перебуваючи в опалі, звертається до князя з проханням вибачити його провини й дозволити повернутися на службу. Даниїл змальовує своє скрутне життя після того, як лишився служби, що єдино й давала йому матеріальні можливості для існування. Автор постає як обдарована, наділена гострим розумом людина, що несправедливо потерпіла від заздрощів нікчемних прислужників, які оточують князя. Він не хоче служити боярам і виявляє себе палким прихильником сильної княжої влади й централізованої держави. Цей твір одним із перших започаткував в літературі Київської Русі демократичні тенденції, розпочавши тему простої «маленької» людини, яка значно пізніше стане провідною в усій світовій літературі.

Архітектура. При будівництві житла та оборонних споруд слов'яни здавна використовували матеріали місцевого походження і спиралися на традиції, що сягали ще трипільської культури. В умовах лісостепу, основними будівельними матеріалами були дерево і глина. Тогочасна *дерев'яна архітектура* характеризувалася багатоярусністю будівель, оздобленням їх башточками і теремами, наявністю різного типу прибудов – клітей, переходів, сіней. Вигадлива *художня різьба по дереву* традиційно прикрашала тогочасні будівлі. Простолюдини переважно жили у напівземлянках, інколи, досить великих зрубних будинках, що мали від 1 до 3 поверхів.

Християнство вимагало дотримання певних канонів релігійної служби, яка обов'язково мала відбуватися у стінах храмів. Тому, незабаром після хрещення Русі, *починається будівництво церков. Василевська*, побудована з дерева за зразком храму в Корсуні, і *Десятинна*, або Богородицька зведена в 996 р. – *перша кам'яна церква Київської Русі*. Вона була зведена грецькими майстрами в суворій відповідності до візантійських традицій. Її прикрашали фрески, мозаїка, різьблені мармурові і шиферні архітектурні елементи. На сьогоднішній день від цієї споруди зберігся лише фундамент, а сама церква була зруйнована під час монголо-татарської навали.

З часом, давньоруська культура будівництва *почала набувати власних характерних рис*. Їй було притаманне використання глибоких (до 4 метрів), і широких фундаментів, для зведення яких використовували грубий камінь, залитий цементом (так звана *рустика*). Стіни викладалися з тонких цегляних смуг, що чергувалися з товстими шарами цементу особливого складу, в якому в якості основного компонента виступала вапно.

Шедевр давньоруської архітектури – 13-ти купольний *Софійський собор*, зведений в 1037 р. у Києві гармонійно *поєднував слов'янські та візантійські традиції зодчества*. За задумом творців, храм Святої Софії символізував Будинок Премудрості Божої Небесної Софії, яку уособлювали і вселенська християнська Церква як зібрання віруючих, і як її прообраз – Матір Божа. Київська Софія будувалася за хрестово-купольною моделлю. П'ять її нефів і тринадцять куполів утворювали символ шатра, що повільно піднімається знизу

вгору до грандіозного центрального куполу, розташованого на величому циліндрі з прорізами для витончених арок вікон.

Не можна не згадати і про **Золоті ворота** – головні парадні ворота Києва часів Давньої Русі. Збудовані у роки правління Ярослава Мудрого (1037) на честь розгрому печенігів. У 1051 р. було засновано *Києво-Печерський монастир*. У 1108 – 1113 рр. у Києві було побудовано ще один архітектурний шедевр – *Михайлівський Золотоверхий собор*, але з кінця XI ст. в давньоруській архітектурі все *рідше зустрічаються грандіозні форми*. Розміри храмів стають менше. Набувають розповсюдження кубічні однокупольні храми.

Будувалися видатні споруди і в інших містах Русі, зокрема *Спасо-Преображенський собор* (1036), *Єлецький собор* і *П'ятницька церква*, що стали прикрасою дитинця Чернігова, княжий палац і *церква Пантелеймона* в Галичі. Всього збереглося близька 100 архітектурних пам'яток до монгольської доби.

Живопис. Для давньоруського мистецтва було характерне поширення *іконописного, фрескового живопису та мозаїк*. Мистецтво масштабних **мозаїчних композицій** прийшло з Візантії. Мозаїка несе в собі ідею гармонійної єдності безлічі різних одиничних компонентів, їх чіткої організації в цілісну картину, де всі елементи знаходяться у взаємодії, взаємно доповнюючи один одного. Мозаїка складалася з низки візерунків, зображення яких виконані з невеликих шматочків каменю, мармуру, кераміки. Безперечними шедеврами є *мозаїка «Незламна стіна»* або **Богоматір Оранта** під куполом *Софійського собору* та виконані давньоруськими майстрами мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря (1113), які після його руйнування в 1934 р., були вивезені до Москви. Більшість мозаїк періоду Давньої Русі виконувалися зі спеціального склоподібного матеріалу – *смальти*.

Так як мозаїки були дуже дорогими у виконанні, більшість зображень у храмах і в князівських палатах виконувалися у вигляді розписів фарбою – **фресок**. Фреска представляла собою *малюнок, нанесений водяними фарбами на вологу штукатурку*. Храми і собори Чернігова, Києва, Галича, Переяслава та інших міст прикрашали фрески, що ілюстрували сюжети Святого писання.

З'явилися перші **ікони**, які спочатку створювалися грецькими майстрами. Першим давньоруським живописцем, який залишив свій підпис на роботі став *Аліній Печерський* – преподобний святий, київський мозаїк, іконописець і ювелір кінця XI ст., учень грецьких майстрів. Згодом в іконописі склалися місцеві художні школи, що мали власні стильові особливості. Широко розвиненими були *різьблення по дереву та каменю*, які прикрашала як культові споруди, так і житла феодалів.

Розвивалося **декоративно-ужиткове мистецтво**. Особливо вражають ювелірні вироби давніх майстрів. Вони свідчать про високий рівень техніки обробки металів, різьблення по каменю та дереву, репрезентуючи водночас і розвиненість смаків русичів. Спадщина давніх грецьких колоністів, скіфів, готів, вірмен і майстрів з азійського ходу вивчалася та враховувалася вітчизняними ремісниками, але завжди пристосовувалася до власних культурних вимог, естетичних потреб, існуючих традицій.

Майстерність ювелірів, що набула розквіту в добу Київської Русі, зростала від важких і примітивних браслетів, масивних перснів, гривнів та нашійників, мідних або сплєтених зі срібного дроту, до тонких ажурних прикрас, оздоблених довершеною насічкою, що передавала не лише прості візерунки, а й складні сюжетні малюнки, як, наприклад, знахідки із Чорної могили (Чернігів, IX ст.). Від часів зміцнення держави збільшується на Русі кількість і якість прикрас та виробів із золота, коштовного каміння. З'являється традиція прикрашати складними малюнками зброю, кінське обладнання. В ці часи поширюються ковані пояси, що служать скоріше як прикраса, бо ретельно оздоблюються точкуванням, ажуровими прорізями. Вироби із золота, срібла, бронзи і кістки, що створювалися майстрами Київської Русі, відзначаються оригінальністю, високою художньою цінністю навіть у тих предметах, технологію виготовлення яких було запозичено.

Зокрема, це стосується **черні** – використання хімічного протравлювання срібних виробів задля створення темного фону, на якому викарбовувалися фігури людей, тварин або декоративний орнамент. Запозиченим було й мистецтво скані – використання найтоншого дроту для напаявання у вигляді мальовничих візерунків на металеву основу виробу, що прикрашався. Близькою до скані була зернь – впаювання дрібнесеньких золотих або срібних кульок на поверхню прикрас. Найдовершенішою ювелірною технологією за часів Київської Русі можна вважати емаль. Для її виготовлення на поверхні золотих предметів витискувалися контури малюнку, у які потім впаювалися золоті перегородки. Проміжки заповнювалися різнокольоровими порошками особливого хімічного складу, після чого виріб піддавали термічній обробці. Повільно розплавляючись, такі порошки утворювали вишукану поверхню завданого малюнку

Якщо ж майстерністю ювелірів могли скористуватися лише князі та старші бояри, то плоди праці **гончарів** зустрічалися в кожній оселі. Традиції виготовлення глиняного посуду сягали ще дотрипільських часів. Вже тоді гончарні вироби, особливо ті, що виконували культове призначення, прикрашалися різнокольоровим розписом, у якому переважали геометричні та рослинні орнаменти. Такий посуд використовувався під час принесення жертв язичницьким богам. Скоріше за все, їм жертувалося те ж, що вживалося в їжу й самими людьми: страви з м'яса, борошна, варених та сирих овочів, мед, що був не лише ласим блюдом, а й ішов на приготування напоїв, які користувалися попитом серед усіх верств суспільства.

Основні **соціально-політичні умови**, що вплинули на розвиток культури України в **XIV–XVI ст.**: роз'єднаність українських земель; втрата державності, відсутність єдиного політичного центру; соціальне і національне гноблення з боку іноземних феодалів; денаціоналізація українського народу; релігійні сутички і постійні війни.

В XIV – XVI ст. центрами **освіти** були монастирі, єпархії, які дбали про розвиток письма, виходячи з потреб церкви, вчителювали в них представники духовенства. У *школах* учні вивчали азбуку, молитви, читали часослов, псалтир. Вчилися церковним співам, письму (*уставу і скоропису*). Крім

церковних і приходських шкіл, з'являються і школи для підготовки фахівців різних ремесел і купців. Досить поширеною була і *домашня освіта*.

Розвиток української освіти та культури того часу був можливим завдяки меценатській діяльності окремих представників православної шляхти. Зокрема, не можна не згадати **Костянтина Острозького** (1460 – 1530) – князя, державного діяча, видатного полководця. Патрунує православія, він зробив вагомий внесок у розвиток української культури. Його коштом було побудовано чимало монастирів та церков (Богоявленський собор у Острозі), утримував притулки. У 1576 р. він заснував Острозьку слов'яно-греко-латинську академію.

Характерною прикметою в Україні XIV – XVI ст. стала можливість української молоді продовжувати навчання в *західноєвропейських університетах*. До національної еліти того часу слід віднести таких **вчених-гуманістів**, як *Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський* та ін.

Особливо цікавою була постать **Юрія Котермака (Дрогобича)** (1450 – 1494) – вченого, філософа, астронома. Він здобув освіту у Краківському університеті, згодом став професором та ректором Болонського університету, де викладав астрономію і медицину. Широко відомий як перший український автор друкованої книги «Прогностична оцінка поточного 1483 року».

У XV – XVI ст. набуває поширення **віршування** двох напрямів: *греко-слов'янського* та *латино-польського*. Авторство поетичних творів (панегіриків, моралізаторських та історичних віршів, епіграм) найчастіше належало мандрівним дяконам і піддьячим – учням духовних шкіл.

Українська музика XIV – XVI ст. представлена *церковними хоровими творами*. З XIV ст. в Україні за західноєвропейськими нормами поширюється нова *нотна грамота* і з'являється *багатоголосний спів* (партесний), в якому складались партії для окремих голосів.

Архітектура XIV – XVI ст. здебільшого підпорядковувалась завданням *оборонної політики* і була пов'язана з характером укріплення міст. Набуває поширення містобудування, що пояснюється і введенням Магдебурзького права і розвитком фортифікації. Оборонний характер мала **замкова архітектура**, що особливо розповсюдженою була на Правобережжі (Луцьк, Кам'янець, Острог, Львів). Найяскравішими зразками українського феодального замку є *Хотинська фортеця*.

На теренах України з'явилися споруди, де творчо застосовувались елементи **готичної архітектури**. Серед готичних споруд України («цегляної готики») переважали католицькі костьоли. Широкого розвитку набуває – **дерев'яне будівництво**. Це так звані «зрубні храми» (церква св. Духа в Рогатині, церква св. Миколи в Чернівцях).

Релігійні утиски, національне гноблення зумовили посилення уваги до **іконописного малярства**. У роботах таких іконописців, як *Федір Сенькович, Микола Петрахович* середньовічні естетичні канони суттєво модернізувались. В іконописі стають дедалі помітнішими *рисунки реалізму* – елементи пейзажу, українського побуту, живі натурні враження, емоційний стан персонажів.

Культура стародавнього та середньовічного періоду історії України створила родючий ґрунт, на якому пізніше постала різноманітна в своїх проявах та самобутня за своїм характером культура українського народу. Демократичні її тенденції знайшли особливо сприятливі умови для своєї подальшої еволюції на українських землях. Ці тенденції були тісно пов'язані з патріотичною боротьбою за національну самобутність вітчизняної культури, що стала тотожною боротьбі за рідну мову, за православну віру, за соборну державу.

Тема друга
**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У
КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ
(XVI-XVIII СТОЛІТТЯ)**

1. Виникнення українського козацтва. Запорізька Січ.

Термін «козак» (з тюрк. – вільна, озброєна людина) вперше згадується у 1240 р. у «Таємній історії монголів». Протягом кількох століть козацтво представляло з себе певний військовий промисел, патрулювання торгових шляхів, що проходили через *Дике поле* – історична назва не розмежованих і мало заселених територій між Дністром на заході, Доном і Сіверським Дінцем на сході, верхніми притоками Дніпра та Південного Бугу на півночі, до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні.

Перші згадки про українське козацтво (черкасів) датовані 1489 р., коли козаки згадувалися у дипломатичному листуванні між Московією, Польщею, Османською імперією, Кримським ханством, Валахією і Молдовою.

Козацтво *формувалося* з місцевого подніпровського населення і селян-втікачів із Західної та Північної України. Козаки займалися не лише *військовими походами*. Серед їх *занять*: мисливство, рибальство, землеробство, скотарство тощо. Вони здебільшого *гуртувалися у пониззі Дніпра*. Ця територія, з її порогами та островами, надавала козакам надійний притулок від ворогів. Козаки жили у землянках, хутірцях, зимівниках. З часом, політико-ідеологічним центром козацтва стає *Запорозька Січ*.

Причини виникнення козацтва:

- *соціальна* – була зумовлена посиленням національно-релігійних та феодальних утисків українського народу після утворення Речі Посполитої;
- *економічна* – полягала в тому, що селянам не вистачало власної землі бо більшість їх були захоплені польськими і литовськими феодалами;
- *військова* – ґрунтувалась на необхідності захисту свого народу від поляків, литовців, татар і турок.

Версії походження козацтва:

- *етнічних витоків* (хазарська, чорноклубуцька, черкаська, татарська);
- *уходницька* (люди йшли на промисли до Подніпров'я);
- *захисна та соціальна*.

Основні риси козацького устрою:

- заперечення феодальної залежності, станової нерівноправності;
- рівні права власності на землю і сільськогосподарські угіддя;
- можливість вести промисли і торгівлю;
- вільний вступ до козацького стану;

- участь в органах самоврядування.

Прагнення до цих козацьких вільностей стає загальноукраїнським явищем. Тому природним стало виникнення нової форми козацької організації: замість тимчасових загонів козаків, що збиралися для досягнення окремої конкретної цілі (військовий похід, набіг на торгівельний караван), утворюється постійне об'єднання козаків – Запорозька Січ. Саме вона стала зародком нової української державності.

Запорізька Січ утворилася на островах Дніпровського Низу – за порогами Дніпра. Термін «Січ» походить від слова «засіка» – дерев'яне укріплення. Виникнення першої Січі перекази пов'язують з іменем Дмитра Вишневецького (Байди) і відносять до середини XVI ст. Проте за даними сучасних авторів (В. Смолій, В. Степанков) перша Січ виникла у 70–80-х рр. XVI ст. на дніпровському острові Томаківка; на Хортиці ж, яку традиційно вважали територією першої Січі, виникли тільки її зародки.

Січ втілила в собі основні риси суспільно-політичної організації «козацького устрою». Ряд сучасних істориків визначає її як „українську козацьку республіку”. Основна причина для цього – демократичні принципи устрою Січі. Всі керівні посади – генеральна старшина (кошовий, суддя писар та ін.) – були виборними і займалися за рішенням загальної козацької Ради (кола), що скликалася щорічно 1 січня. Рада ж усувала їх з посади, якщо вирішувала, що вони не виконують своїх обов'язків належним чином.

Пізніше основну роль в управлінні Січчю почала відігравати не загальна Рада, а старшина. Завдяки економічній (накопичення багатств – зимівники, худоба) та адміністративній (суд, в'язниця) владі представники старшини мали можливість впливати на результати Рад – у 50–70-х рр. XVIII ст. вони обирались на свої посади десятиріччями поспіль.

Кожен козак одночасно був воїном. Козаки використовували різноманітні прийоми ведення бойових дій: в наступі – атака фронтом, одночасний напад з усіх боків; в обороні – бій табором (укріплення з возів, оточені земляними валами та ровами). У них існували такі роди військ, як піхота (кількісно найбільша), кіннота і артилерія. Використовувалася як холодна (шаблі), так і вогнепальна (пістолі, рушниці) зброя. Козаки неодноразово влаштовували і морські походи. На чайках (легких човнах, підсилених гарматами) вони Дніпром спускалися до моря, влаштовуючи набіги на татарські гарнізони і беручи на абордаж турецькі галери.

Влада Речі Посполитої спробувала взяти козацький стан під контроль. У 1572 р. на службу було прийнято 300 козаків, внесених до реєстру; звідси назва „реєстрове козацтво”. Вони виводилися з-під юрисдикції місцевих органів влади, мали свою печатку, знамено, артилерію. Та розколоти козацтво не вдалося. Як нереєстрові, так і реєстрові козаки неодноразово спільно брали участь у масових козацько-селянських повстаннях.

Найбільшими повстаннями кінця XVI ст. були виступи під проводом **Криштофа Косинського** (1591–1593 рр.) і **Северина Наливайка** (1594–1596 рр.). Їх пік припав на Основною територією виступів стала Правобережна

Україна. Вимогами повсталих було збільшення реєстру козацтва та повернення захоплених селянських земель. Проте через зрадницькі дії верхівки реєстрового козацтва керівники повстань були захоплені і страчені, а окремі загони розсіяні.

У 20-30-х рр. XVII ст. розпочалася нова хвиля **повстань: Жмайла, Трясила, Сулими, Остриниці**. Причинами активізації руху стали зростання соціального, національного і релігійного гноблення Річчю Посполитою українських земель. Уряд забороняв Січі приймати втікачів, втручатися у справи церкви. Повстанці неодноразово завдавали поразок загонам шляхти, проте надалі через погане озброєння, неузгодженість дій, нерішучість козацької старшини зазнавали невдачі. Проте внаслідок повстань уряд дещо стримував посилення гноблення, надавав козакам деякі привілеї, змушений був відновити православну церкву.

Порядки, що існували на Січі, під час козацько-селянських повстань почали поширюватися на решту території України. Вперше козачі порядки переносяться на волості під час повстання Северина Наливайка (90-ті рр. XVI ст.). А в 1625 – 1626 рр. утворюються перші 6 полків, що стали основою адміністративно-територіального устрою майбутньої Української держави – Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський. У повстаннях 30-х рр. XVII ст. козаки вперше висунули вимоги не лише зрівняти їх у правах зі шляхтою, але і підтвердити права інших станів, повернути втрачене майно православної Церкви.

2. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Для Польщі 1638–1648 рр. були роками *«золотого спокою»*. Внутрішнє становище здавалося стабільним, козацтво вважалось повністю контрольованим з Варшави. На тлі цього набула небачених масштабів безкарність польських феодалів та шляхти, які керувалися правом сильного.

Після поразки повстання Остриниці у 1638 р. уряд Речі Посполитої розпочав наступ на права козаків і селян. Реєстр було скорочено, а на чолі його стали польські комісари. Посилилася експлуатація селян поміщиками та орендарями-євреями. Польська адміністрація чинила насильства над міщанами та дрібною українською шляхтою. Православна церква, хоч і визнана, зазнавала утисків (грабунок майна, насильство до священників).

В умовах загального невдоволення таким режимом найменший привід був здатен викликати масовий рух опору. Кривда, заподіяна сотнику Богдану Хмельницькому, стала таким приводом. Чигиринський підстароста Д. Чаплинський у 1647 р. захопив його хутір Суботів, вигнав родину Хмельницького і жорстоко побив сина. Повернути хутір законному власнику королівська влада виявилася не в змозі.

Проте наївно зводити виступ Хмельницького на чолі українського народу до помсти за особисту образу. Дослідники (В. Смолій, Н. Яковенко) наводять факти переговорів у 1646 р. польського короля Владислава IV із

Хмельницьким про організацію морського походу проти Туреччини. Для цього необхідно було будувати чайки і встановлювати зв'язки із запорозьким козацтвом; за це козаки сподівалися досягти збільшення реєстру до 12 тис. осіб і надати козацькому регіону окремий статус. Коли польська влада відмовилася від ідеї походу, Хмельницький не припинив зносин із Запоріжжям. У 1647 р. навколо гетьмана вже склалося коло опозиційно налаштованих до Речі Посполитої старшин: М. Кривоніс, І. Ганжа, Ф. Джеджалій, К. Бурляй, Ф. Вешняк, Д. Нечай. Після дискусій вирішено було заручитися допомогою кримського хана. Проте через видачу задуму осавулом Р. Пештою Хмельницький був заарештований у Чигирині. Лише завдяки поручництву старшин йому вдалося звільнитися. Після цього на початку січня 1648 р. Хмельницький разом із однопумцями вирушив на Січ.

Захоплення Січі і розгром польської залоги стали першими перемогами повстанців – початком Визвольної війни. Після цього в середині лютого 1648 р. Хмельницький був обраний козацькою радою гетьманом Війська Запорозького.

Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького поділяється на три основні етапи:

1) 1648–1649 рр. – початковий період війни – від перших битв під Жовтими Водами і Корсунем до підписання Зборівської угоди;

2) 1649–1651 рр. – період розгортання масового антифеодального руху – до поразки під Берестечком і підписання Білоцерківської угоди;

3) 1651–1654 рр. – період розгрому шляхетських сил і пошуку Хмельницьким зовнішніх союзників – до підписання у Переяславі угоди з Росією.

Війна розпочалася із виступу запорозького козацтва. 5 травня 1648 р. під Жовтими Водами повсталі здобули першу перемогу над 6-тисячним авангардом польського війська. Син коронного гетьмана М. Потоцького Стефан, який командував польським авангардом, помер від ран. Реєстрові козаки, які служили у польському війську, перейшли на бік повстанців; їхні старшини, які підтримували Річ Посполиту (І. Барабаш, І. Караїмович) були страчені.

26 травня 1648 р. під Корсунем було здобуто нову перемогу – над основними силами (12 тис.) польського війська під проводом гетьманів М. Потоцького і М. Калиновського. Цю перемогу було здобуто завдяки застосованій Б. Хмельницьким військової хитрості: він вирішив змусити Потоцького знятися з місця і завдати вирішального удару по противнику на марші. До польського табору був засланий козак С. Зарудний, який під тортурами повторював повідомлення про багатотисячне козацько-татарське військо. Поляки розпочали відступ і були заведені в урочище Горіхова Діброва, яке заздалегідь було перекопане та загачене. Внаслідок цього польський табір загруз і виявився не в змозі витримати тривалий обстріл і подальший штурм. Після 4-годинної битви польська армія була розгромлена. Обидва польські гетьмани потрапили до татарського полону.

Після цього під впливом перемог розпочалися масові селянські виступи. Повстанці самостійно організовували загони, винищуючи або проганяючи місцеву шляхту. Козацьке повстання переростало у всенародну війну.

23 вересня 1648 р. під Пилявцями було розгромлено величезне, проте погано організоване шляхетське ополчення (40 тис. шляхтичів і 50 тис. слуг). Цьому сприяла дезінформація противника щодо підходу 30-тисячної татарської орди. Внаслідок раптового нічного штурму в польському таборі розпочалася паніка. Шляхтичі поспіхом залишали поле бою. Після цього Хмельницький зайняв Правобережну і Західну Україну, а на початку 1649 р. через знесилення армії повернувся до Києва.

Влітку 1649 р. бойові дії відновилися. Під Зборовом, де польську армію очолював сам король Ян Казимир, армія Речі Посполитої опинилася в облозі. Але в цей критичний момент король пішов на переговори із кримським ханом. Внаслідок цього Хмельницький вимушений був припинити наступ.

18 серпня 1649 р. під Зборовом було підписано *мирну угоду*, яка на півтора року припиняла ведення війни. Вона передбачала:

- 1) козацьку автономію трьох воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського;
- 2) державні посади у трьох воєводствах займали тільки православні;
- 3) збільшення реєстру до 40 тис.
- 4) амністія всім повстанцям;
- 5) столицею гетьмана ставав Чигирин.

Компромісний характер *Зборівської угоди* не задовольняв жодного з противників. Для підготовки до нової війни Хмельницький розпочав шукати союзників, ведучи переговори з Молдавією, Туреччиною, Угорщиною. В цей час зафіксовано перші переговори з Росією (тоді – Московською державою).

У 1651 р. бої відновилися. Українські і польські війська в червні цього року зустрілися під Берестечком. В генеральній битві через втечу кримського хана козаки зазнали жорстокої поразки. Внаслідок неї Хмельницький змушений був підписати нову мирну угоду – Білоцерківську, – яка значно обмежила права українського суспільства:

- 1) автономія тепер обмежувалася Київським воєводством;
- 2) реєстр скорочувався до 20 тис.

Польська шляхта почала повертатися до своїх маєтків і відновлювати феодалні порядки. Це викликало протистояння селян і спричинило продовження визвольної боротьби.

Після Білоцерківської угоди Хмельницький більш активно почав шукати зовнішніх союзників. Зокрема, його син Тимош двічі ходив походами в Молдавію – проте допомоги Україна так і не дочекалася. Водночас продовжилися бойові дії – під Батогом в 1652 р. було повністю розгромлено нове польське військо.

В умовах, коли Україна була виснажена тривалою війною, єдиною можливістю зберегти завоювання Визвольної війни міг бути союз із сильною державою, яка б гарантувала безпеку від нових претензій Речі Посполитою. Таким союзником стала Московська держава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна рада, на яку прибули представники полків і станів. На ній було прийнято рішення про союз із Російською державою. Більшість полків і міст прийняло присягу на вірність російському царю, хоч дехто зі старшини і духовенства відмовився від цього.

26 березня 1654 р. було затверджено «Березневі статті». Вони передбачали такі основні пункти:

- 1) гетьман обирався військом, про що царя лише повідомляли;
- 2) Україна зберігала право вільних зносин з іншими державами (крім Польщі і Туреччини);
- 3) козацький реєстр складав 60 тис.;
- 4) зберігалися права всіх станів, виборне управління в містах.

Фактично «Березневі статті» зберігали становище України як незалежної держави. Проте швидко окремі пункти були порушені: призначення російських воєвод до Києва та інших міст, розміщення в Україні російських гарнізонів.

З періодом Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького пов'язаний новий етап розвитку української державності. Вже на початку 1649 р. Хмельницький проголосив ряд положень щодо української державності: незалежність від Речі Посполитої, об'єднання в її межах всіх українських земель по кордонам колишньої Київської Русі. Форма правління в майбутній державі була наближеною до монархічної, оскільки Хмельницький почав розглядати посаду гетьмана не як виборну, а як самодержавну.

Проте Зборівська (1649 р.) і Білоцерківська (1651 р.) угоди проголошували тільки автономію України. Згідно з ними, український гетьман мав підлягати владі польських коронних гетьманів.

Але з червня 1652 р., після виборення Україною незалежності, зростає централізація влади. Гетьман призначав полковників, а полковники – сотників. Гетьман міг скасовувати рішення старшинських рад; він міг скарати на смерть будь-якого мешканця держави за невиконання його розпоряджень. Перед смертю у 1657 р. було офіційно визнано передачу гетьманської булави сину Хмельницького – Юрію. Проте фактично владу в державі перебрав опікун Юрія – писар Іван Виговський. Це стало можливим завдяки позиціям старшини, яка в масі відкидала монархію і відстоювала утвердження республікансько-олігархічної форми правління. Саме ця лінія в підсумку перемогла – і це стало одним із головних факторів майбутньої Руїни.

В новій державі формувалася і новий адміністративно-територіальний устрій: вся територія тепер поділялася на полки і сотні, що були і військовими, й адміністративними одиницями. Україна була унітарною державою; спроба Запорозжя у 1650 р. вийти з-під влади гетьмана була придушена – з цього часу на Січі кошовий і старшина не обиралися, а призначалися гетьманом. Гетьман зосереджує у своїх руках вищу законодавчу,

виконавчу і судову владу. У вирішенні головних питань політичного життя тепер провідну роль відігравала також старшинська (а не загальна генеральна) рада, яка складалася з генеральної старшини й полковників. Центральне місце у внутрішньому управлінні державою займала генеральна канцелярія, а в судочинстві – генеральний суд. Аналогічні органи влади діяли у полках і сотнях. Їхні рішення були обов'язкові не лише для козаків, але і для міщан та селян.

Отже, в ході Визвольної війни 1648–1654 рр. склалася українська козацька держава. Вона мала ряд особливостей порівняно із Західною Європою. Головними з них були:

- більш значна роль прошарку дрібних землевласників-воjakів (козаків), які жили за рахунок власної праці;
- відкритість козацтва з його привілеями для вступу представників інших станів;
- гострі суперечності у боротьбі за владу серед правлячої верхівки – старшини – в зв'язку з тим, що процес її формування ще не завершився;
- особлива роль воєнного фактора у розвитку держави: військові займали всі керівні посади, оскільки для збереження незалежності необхідно було продовжувати бойові дії; це негативно позначилося на подальшому суспільно-політичному розвитку України.

3. Доба Руїни. Гетьман І. Мазепа.

Руїна – час безперервної боротьби за владу в Україні, занепаду української державності, втрати територіальної цілісності та розподілу її земель між сусідніми країнами.

Причини Руїни:

- смерть Богдана Хмельницького та відсутність нового загально визнаного лідера;
- розкол у стані козацької старшини з приводу зовнішньополітичної орієнтації та конфлікт її інтересів з інтересами рядових козаків і селян;
- зовнішнє втручання з боку Москви, Польщі, Туреччини та Криму.

Після смерті Б. Хмельницького старшинська рада відсторонила від гетьманських обов'язків молодого *Юрія Хмельницького*, передавши булаву до рук колишнього генерального писаря *Івана Виговського*. Спираючись на козацьку верхівку, новий гетьман *не користувався підтримкою низів*. Невдала спроба відновлення шляхетського землеволодіння на Полтавщині, викликала *потужне козацько-селянське повстання* на чолі з *М. Пушкарем* та *Я. Барабашем*. Після його підтримки на Запоріжжі, повстання мало всі шанси перетворитися на *громадянську війну*. Лише за допомогою найманців, гетьман приборкав повстання, під час якого загинуло до *50 тис. осіб*.

У зовнішній політиці сподівався *налагодити відносини з Польщею*. Було укладено *Гадяцький договір*, що передбачав *утворення Великого князівства Руського*, у складі Польщі, Литви та України об'єднаних на засадах

рівноправ'я. Проте польські землевласники *отримували право повернути собі володіння*, втрачені під час Визвольної війни 1648 – 1657 рр.

Гадяцький договір Московське царство використало як привід для військової інтервенції, спровокувавши *українсько-московську війну*. У червні 1659 р. сталася *вирішальна битва під Конотопом*, де московіти зазнали нищівної поразки. Ця перемога не додала популярності І. Виговському. Антигетьмановські повстання тривали по обидва боки Дніпра. Це змусило І. Виговського *восени 1658 р. зректися гетьманства*.

Новим гетьманом було затверджено *Ю. Хмельницького* (1659–1663). Він вирішив *поновити союз з Московським царством*. Скориставшись недосвідченістю Юрія, московіти нав'язали йому *Переяславські статті*, які склалися з фальсифікованих Московією *Березневих статей 1654 р.* та низки додаткових пунктів, що суттєво обмежували автономію Гетьманщини.

Загальне невдоволення умовами договору, змусило Ю. Хмельницького, після поразки росіян у війні з Польщею під *Слободищем*, перейти на бік останньої. Підтвердженням розриву з Москвою і встановлення союзницьких відносин з поляками став *Слободищенський трактат*, який фактично відновлював дію *Гадяцького договору*. Частина лівобережних полків відмовилася визнавати умови трактату і припинила виконувати накази гетьмана. Ю. Хмельницькому не вдалося відновити контроль над Лівобережжям і *на початку 1663 р. він зрікається булави та приймає чернецький постриг*. *Відбувається розкол України по Дніпру*.

Місце звинуваченого у зраді гетьмана *І. Самойловича* влітку 1687 р. посів його генеральний осавул **Іван Мазепа**.

У **внутрішній політиці** гетьман *орієнтувався на інтереси козацької старшини*, яку щедро наділяв землею та привілеями. Це пояснювалося його планами *створення станової держави*, міць якої базувалась би на *власній українській аристократії*. Він і сам був одним з *найбагатших людей* Східної Європи, маючи у власності близько 20 тис. маєтків, колекції унікальних картин, зброї, книг. І. Мазепа здійснював масштабну *меценатську діяльність*. Його коштом було зведено та реконструйовано понад 40 культових споруд, Києво-Могилянську колегію (з 1701 – академія), Києво-Печерську лавру тощо. Незважаючи на це, І. Мазепа *не мав популярності серед низів суспільства*, які називали його *«вітчимом» України*. Так, за наказом І. Мазепа, з 1701 р. на Лівобережжі було запроваджено *обов'язкову щотижневу дводенну паницину*. Соціальні антагонізми посилювались через необхідність постійної участі у походах Москви.

Зовнішня політика. І. Мазепа уклав з Москвою *«Коломацькі статті»* (1687), що з одного боку посилювали залежність українських земель, але з іншого забороняли втручання воевод в українські справи. Після приходу до влади царя *Петра I*, І. Мазепа тривалий час підтримував з ним *дружні стосунки*, надавав козацьке військо для участі у *походах проти Туреччини* (Азовські походи), напевне сподіваючись, здобувши прихильність царя, об'єднати Україну. Проте ці сподівання виявилися марними.

4. Ліквідація автономії українських земель у XVIII ст.

Перемога у *Полтавській битві* надала впевненості Петру I, який перейшов до **форсованого наступу на українську автономію**. *І. Скоропадський (1708–1722)*, що змінив на посаді *І. Мазепу*, став першим гетьманом з яким *російський уряд відмовився укласти нові статті* (Рішучий указ). Натомість за діями гетьмана повинен був наглядати царський резидент (наглядач). Гетьманська столиця була *перенесена зі зруйнованого Батурина до Глухова*, що знаходився поряд з російським кордоном.

Серед інших **заходів Петра I, щодо обмеження української автономії**, слід відзначити:

- вся зовнішня торгівля мала відбуватися тільки через російські порти;
- використання українців на найтяжчих роботах (з 1715 до 1721 р. 20 тис. українців працювало на будівництві Ладозького каналу);
- дозвіл на друк лише церковної літератури;
- на посади полковників і сотників козацького війська призначали російських офіцерів-дворян;
- з 1715 р. назву «Гетьманщина» у всіх офіційних документах було змінено на «Малоросію».

У 1722 р. було засновано **Малоросійську колегію**. До її складу увійшло шість урядовців, які постійно втручалися у діяльність *І. Скоропадського* та його адміністрації. Після смерті гетьмана, *Петро I* заборонив обирати його наступника. Наказним (тимчасовим) гетьманом став ***П. Полуботок (1722–1724)***, який намагався відстояти автономію Гетьманщини, звернувшись до імператора з «*Коломацькою чолобитною*», в якій було вказано численні зловживання Малоросійської колегії. Натомість, у Петербурзі *П. Полуботка* було заарештовано і ув'язнено до Петропавловської фортеці, де він невдовзі помер через тортури.

Прихід до влади ***Катерини II (1762)*** прискорив ліквідацію української автономії. Імператриця не підтримала ініціативи *К. Розумовського* стосовно спадковості влади гетьмана, натомість *інститут гетьманства взагалі було скасовано*, а владу передано ***II Малоросійській колегії***, що розпочала послідовну уніфікацію та русифікацію українських земель.

Перемога Росії у черговій війні з Туреччиною та підписання вигідного для Петербургу *Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774)*, що дозволив включити до складу Російської імперії території у міжріччі Дніпра та Південного Бугу, а згодом і приєднати Крим (1783), зробило непотрібним існування *Запорізької Січі*. За наказом Катерини II вона була знищена у 1775 році. Козацьке військо було розформоване, більшість рядових козаків закріпачено, декого переведено до Дунаю, де буде засновано *Задунайську Січ*. Частина старшини інкорпоровано до російської армії, решту, зокрема і останнього кошового отамана *П. Калнишевського*, відправлено на заслання.

5. Українська культура у XVI – XVIII ст.

Культурний процес на українських землях у XVI-XVIII ст. розвивався у складних умовах. Україна знаходилася під владарюванням спочатку Польщі, а потім Росії. Українська церква, освіта, література відчували важкий гніт, вимушені були відстоювати право на існування.

У розвитку освіти на Україні в кінці XVI—на початку XVII ст. важливу роль відіграли **братські школи**. Провідною серед них була школа Львівського Успенського Братства, організована у 1586 р. Стефаном Зизанієм, Юрієм Рогатинцем, Іваном Красовським та іншими діячами української культури. У подальшій діяльності школи важливу роль відіграли такі відомі вчені і письменники, як Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та Іван Борецький (майбутній митрополит Іов), Сильвестр Косів та ін. Професора філософії цієї школи Ісаю Козловського запросив у 1631 р. митрополит Петро Могила викладати в Київській Академії. Зразково поставленою справою навчання та виховання школа прагнула підготувати учителів і священників до практичної роботи на ниві освіти, щоб протидіяти впливу антиукраїнських єзуїтських шкіл. Студенти школи виступали прилюдно з промовами, а митрополит Михайло Рогоза навіть дозволив кращим учням проповідувати в церквах.

Навчання у братських школах починалося з оволодіння слов'янською граматиною, прищеплення навичок читання та письма, вивчення грецької мови. У Львівській братській школі вивчалася також латинська мова, знання якої давало змогу учням знайомитися з досягненнями західноєвропейської науки та літератури. До **програм** братських шкіл були включені поетика, риторика, музика, які мали важливе культурно-просвітнє значення.

Наприкінці XVI—на початку XVII ст. братські школи діяли в багатьох містах України. Крім Львова і Луцька вони були організовані у Галичі, Рогатині, Стрию, Перемишлі, Городку, Комарні, Кременці та інших містах. Всі вони будувалися за принципами Львівської братської школи, яка надсилала їм свій статут, допомагала навчальними посібниками, а іноді й вчительськими кадрами.

При активній підтримці Львівської братської школи було видано три підручники: «Буквар» І. Федорова (Львів, 1574 р.); граматику «Адельфотес» (1591 р.); «Граматику словенську» (Вільно, 1619 р.). Граматика «Адельфотес» була написана під керівництвом запрошеного до Львова визначного грецького філолога архієпископа Арсенія двома мовами: грецькою та староукраїнською і була призначена не тільки для вивчення мови. Даний підручник служив вступом до вивчення інших наук: діалектики, риторики, музики, арифметики, геометрії, астрономії, медицини та богослов'я.

У 1615 р. була заснована **Київська братська школа**. Організаторами братства та засновниками школи були київські міщани, вчені Захарія Копистенський, Тарасій Земка та Памва Беринда. Навчання тут проходило за таким же принципом, як і у Львівській братській школі.

На початку XVII ст. в Україні почали виникати *єзуїтські школи*. Перша з них була створена в Ярославі (1575 р.), потім у Львові та Луцьку (1608 р.), Києві (1615 р.), Кам'янці-Подільському та Острозі (1624 р.), Ужгороді (1646 р.) та в інших містах.

Мета єзуїтів полягала в тому, щоб зміцнити позиції католицизму, які були підірвані розмахом реформаційного руху, активізувати його експансію на Схід шляхом ідеологічного впливу на маси за допомогою шкільної освіти. Єзуїтські школи, як правило, діяли у великих містах і були розраховані на молодь. Навчання у них проводилось протягом п'яти років. У I – III класах вивчали граматику латинської, грецької, польської, а подекуди й церковнослов'янської мов. Домінуюче місце відводилось латинській мові, на якій і велося навчання. У IV – V класах вивчали риторику і діалектику. Випускники єзуїтських шкіл вміли вести дискусії з протестантами та православними.

Важливим осередком освіти і наукових знань на Україні була **Київська колегія**, яка утворилася в 1632 р. внаслідок об'єднання Київської та Лаврської братських шкіл П. Могилою (у 1701 р. вона отримала статус Академії). За своєю структурою вона мала сім класів: підготовчий (елементарний), три молодших і три старших. У підготовчому і молодших класах вивчались церковнослов'янська, книжна українська, польська, латинська і грецька мови. Пізніше до програми було включено вивчення західноєвропейських мов. У старших класах вивчались поетика, риторика, філософія і частково богослов'я. Учні колегії отримували знання і з інших предметів.

За рівнем викладання та глибиною наукових знань, що їх отримували учні, Київська колегія була близькою до західноєвропейських університетів. У ній викладали відомі вчені та громадські діячі, педагоги з філософії — Ісає Козловський, поетики — Антоній Пацієвський, риторики — Сильвестр Косов. У першій половині XVII ст. Київська колегія стала своєрідним центром розвитку наукових знань на Україні, навколо неї згуртувались найкращі наукові та літературні сили. Викладачі колегії зробили помітний внесок у розвиток вітчизняної філософської та історичної науки. У 30–40-х роках XVII ст. філософію у колегії викладав Йосип Кононович-Горбацький, філософські погляди якого базувались на стихійно-матеріалістичному сприйнятті світу. Його ідеї стримали дальший розвиток у філософських курсах інших викладачів, зокрема Інокентія Гізеля. Прочитаний ним курс психології свідчив про частковий відхід автора від середньовічної схоластики, бажання пояснити можливість пізнання людського розуму з позицій сенсуалізму.

Києво-Могилянська академія підтримувала тісні контакти з багатьма навчальними закладами Європи, її учні часто продовжували навчання в західноєвропейських університетах. Багато українських письменників та вчених, що виховувались і здобули освіту в Київській академії, переїхали до Росії і там працювали на ниві духовної культури. Серед них відомі діячі української культури і науки: Єпіфаній Славинецький — один з найбільших учених того часу, автор греко-слов'яно-латинського Лексикону та словника "малозрозумілих слів у Святому письмі, викладач у патріаршій школі; Симеон

Полоцький (1629—1680 рр.) — вихованець і діяч Київської академії, який у 1687 р. заснував у Москві Слов'яно-греко-латинську академію, учитель царських дітей; Данило Туптало (1651—1709 рр.), син київського сотника Сави, якого часто називали Тупталенко) — визначний проповідник, з 1702 р. Ростовський митрополит (Димитрій Ростовський), автор оповідань про чудеса Пресвятої Богородиці у Чернігівському монастирі, нової редакції збірки «Четїї Мінеї», окремих літописних і драматичних творів; Стефан Яворський (1658—1722 рр., уродженець Галичини) — вихованець і вчитель Києво-Могилянської академії, який у 1700 р. став митрополитом; Феофан Прокопович (1681—1736 рр.) — викладач піітики та риторики в Київській академії (її ректор з 1710 р.), з переїздом до Москви — помічник Петра I в його реформаторській діяльності.

У розвитку освіти на Україні важливу роль відіграли *колегіуми* — середні навчальні заклади, які здійснювали підготовку служителів релігійного культу, службовців державних установ та учителів початкових класів. У колегіумах навчалися переважно діти старшин, духовенства, заможних міщан і козаків.

У 1700 р. в Чернігові було відкрито **Малоросійський колегіум**, навчання в якому тривало шість років. Викладання у колегіумі велося слов'янською, польською та латинською мовами, вивчали також грецьку. **Переяславський колегіум** почав працювати у 1738 р. Його завдання зводилось до підготовки духовенства для церков Правобережної України. У 1751 р. тут деякий час викладав поетику славетний український мандрівний філософ і поет Г. С. Сковорода. Однак складений ним курс лекцій суперечив канонам церкви і був заборонений місцевим єпископом, тому філософ змушений був залишити викладацьку роботу.

Важливим освітнім і науковим осередком на Слобожанщині став **Харківський колегіум**, заснований у 1721 р. Навчальна програма колегіуму, подібно до програм Московського університету і Петербурзької академії, включала граматику, піітику, риторику, філософію, класичні мови, теологію, німецьку і французьку мови. В 1765 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи, о яких викладались географія, інженерна і артилерійська справа.

У XIV – XV століттях на Україні спостерігається певна перерва в літературному процесі. Оригінальна творчість розвивається слабо. Існує, насамперед, усна народна творчість: обрядова поезія (русальні, купальські, різдвяні пісні) та героїчний епос (думи і історичні пісні). Так, найвідомішими пам'ятниками народної поезії тієї пори є думи «Маруся Богуславка», «Дума про козака Голоту», «Пісня про Байду».

У XVI – XVIII століттях літературний процес помітно поживляється. На Україні почалося масове книгодрукування, пов'язане з ім'ям І.Федорова, що видав у 1574 р. у Львові першу друковану українську книгу «Апостол». В другій половині XVII–XVIII ст. в Україні функціонувало 13 друкарень, серед яких провідну роль відігравала друкарня Києво-Печерського монастиря, її видання розповсюджувалися не лише в Україні, Росії, Білорусії, але й в Молдавії, Болгарії, Сербії та інших країнах. Одночасно діяли друкарні у

Новгороді Сіверському, Чернігові та інших містах. Кілька друкарень існувало на західноукраїнських землях. Найбільш потужною серед них була друкарня А. Піллера, яка видавала літературу німецькою, латинською, французькою, українською, польською, грецькою та єврейською мовами. До 1800 р. тут було видано понад 250 книжок, французькою мовою друкувалася «Львівська газета», що призначалася для урядових службовців та аристократичних кіл.

Виникають нові театральні жанри: «*вертеп*» та «*шкільна драма*». Шкільна драма, що набула значного поширення, за своїм характером була в основному релігійно-повчальною. Одночасно вона зверталася і до історико-патріотичної тематики. Студенти Києво-Могилянської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів, де переважно зосереджувалося літературне та мистецьке життя, ставили трагікомедію Ф. Прокоповича «Володимир», історичні драми М. Козачинського, «Комедійну дію» М. Довгалевського. На основі образів минулого у цих виставах розкривалися проблеми тогочасного політичного і культурного розвитку.

В другій половині XVII-XVIII ст. подальшого розвитку досягає ляльковий *театр-вертеп*. Вертепні вистави, як правило, супроводжували торги, ярмарки, свята. Популяризації театру-вертепу в народі сприяли мандрівні дяки - студенти Києво-Могилянської академії. Вертепна драма поділялася на дві частини: спочатку розігрувалася традиційна різдвяна драма – легенда про народження Христа. Друга – народно-побутова частина вертепного дійства мала світський характер і складалася з окремих побутових сцен, наповнених характерним українським гумором. Побутові сцени становили основу інтермедій, які були тісно пов'язані з розвитком шкільного театру й шкільної драми. Завдяки жанру інтермедії на сцену проникали українська мова й пісня. В діалогах звучали одвічні прагнення народних мас до свободи і рівності. Вертепні вистави та інтермедії сприяли розвитку українського народного комерційного театру.

Розвивається житійна література. Дуже відомою є, наприклад, чотири томна «Четія-Мінея», написана Дмитром Тупталом (Ростовським). У духовній культурі XVII століття помітне місце посідає історична література. Показовими пам'ятниками її є «Густинський літопис», «Синопис» Інокентія Гізеля – перший короткий нарис історії України від найдавніших часів до останньої чверті XVII сторіччя. Цікаві *козацькі літописи*: «Літопис Самовидця», літопис Самійла Величка.

Поряд з історичними дослідженнями, вчені України зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Зокрема, Іоаникій Галятовський намагався розкрити причину таких природних явищ, як сонячне і місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Спіфаній Славинецький здійснив переклади на слов'янську мову посібників з астрономії Везалія, зокрема його книгу «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах.

У XVIII ст. поширюються медичні знання. З'являється ряд лікарів-українців, які одержали вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М.

Кружень, П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, О. Шумлянський, М. Тереховський, І. Данилевський та ін. У 1707 р. в м. Лубни відкрилася перша на Україні польова аптека, а у 1787 р. в Єлисаветграді — перша медична школа, де поєднували лікування у госпіталі з вивченням медицини. Діяльність українських лікарів була спрямована на пошуки засобів та методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Зокрема, Є. Мухін запровадив віспощення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д. Самойлович не лише описав епідемію чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці у 1784 р., але й виклав методи її запобігання, що схвально було сприйнято багатьма іноземними академіями.

В 1596 р. на церковному соборі у Бресті була прийнята Берестейська (Брестська) унія про створення уніатської, греко-католицької церкви, підпорядкованої Ватикану. Це рішення було прискорено створенням у 1589 р. Московської патріархії. Українська церква розкололася. Православна частина фактично опинилася поза законом. Уніати і католики розпочинають полювання за православним кліром, відбирають у нього землі, маєтності, церкви, монастирі, єпархії.

Цілий шар в культурі кінця XVI – почала XVII століть займає так звана «полемічна» література, що стала реакцією на Берестейську унію року і спроби католицької церкви знищити православ'я. Прогресивні українські церковні і суспільні діячі Герасим Смотрицький, Іов Борецький, Стефан Зизаній та ін. закликали українців встати на захист вітчизни, її національних традицій, берегти національну гідність в боротьбі з ворогом в особі Ватикану та єзуїтів.

Вершиною полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського. Якщо його попередники хотіли тільки захистити православ'я від нападок католиків, то Вишенський говорив про перемогу «справжнього християнства» (тобто православ'я) над всіма іншими «сектами і вірами». Він також висунув утопічну програму побудови «царства Божого на Землі».

Поряд з полемічною літературою наприкінці XVI — початку XVII ст. розвивалась **поезія**. Кращі зразки віршованих творів того часу належать **Памві Беринді, Касіану Саковичу, Григорію Желиборському, Григорію Кирницькому**. У багатьох творах виразно простежуються риси нового барокового стилю, який займав у цей час панівний стан в європейській культурі. Згодом даний стиль посяде провідні позиції в українському літературному процесі другої половини XVII ст.

З другої половини XVII ст. починається період піднесення літературної творчості, її ідейної та естетичної переорієнтації. Характерні риси літератури нового часу такі:

- 1) зберігається зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- 2) мистецтво слова, зокрема література, поступово стає самостійною галуззю творчості;
- 3) все виразніше проявляються світські та естетичні функції літератури, її зацікавленість реальною дійсністю, виробляються нові форми і способи художньо-словесного зображення;

4) головна увага письменників зосереджується на людині, утверджуються нові жанри художньої літератури, які розвивались під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов.

Видатними діячами української літератури XVIII століття були Ф.Прокопович і Г.Сковорода. **Феофан Прокопович**, що жив на початку XVIII в., творив в період бурхливого економічного і політичного розквіту петровської Росії (частиною якої з 1654 р. стала і Україна). За своїми політичними переконаннями він був прихильником поширеної тоді теорії «освіченого абсолютизму», і відносини між монархом і підданими він уявляв як відносини між батьком і дітьми. Прокопович був також теоретиком театру. Він склав свою теорію трагедії, трагікомедії і комедії і утілював її на практиці, створивши трагікомедію «Владимир», присвячену прийняттю Руссю християнства.

Видатним явищем в культурному житті XVIII в. стала творчість філософа і письменника **Григорія Сковороди**. Він стояв біля витоків нової української літератури. Головне місце в його спадщині посідають філософські трактати і діалоги, з літературних творів відомі збірка «Сад божественних пісень» і книга байок «Байки Харківські». Центральною проблемою філософії Сковороди було питання про щастя людини. Мислитель вважав, що щастя полягає в тому, щоб людина знайшла таку справу, до якої вона має природні дані і схильність і яка доставляла б йому матеріальні блага.

Соціально-економічний розвиток України другої половини XVII-XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів, вплив європейського мистецтва зумовили багатство і розмаїтість **архітектури** України. Вона розвивалася на міцному ґрунті багатовікової вітчизняної культури і увібрала в себе кращі досягнення європейського мистецтва, в якому утвердився новий стильовий напрям **бароко**.

Стиль європейського бароко з характерними для нього пафосом боротьби й перемоги, пластичною експресією й багатством варіацій мальовничих композицій якнайкраще відповідав піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфові, здобутому у визвольній війні 1648-1654 рр. і створенні власної держави - Гетьманщини.

У розвитку **українського барокового стилю** можна досить виразно окреслити три етапи: **ранній** (друга половина XVII-початок XVIII ст.), **зрілий** (1720—1750 рр.) і **завершальний** (друга половина XVIII ст.). Українське бароко увібрало в себе увесь багатий досвід європейського мистецтва, примхливо об'єднавши його з власними естетичними засадами. Внутрішнє напруження і рух, динаміку, контрастність воно органічно сполучило з народним замилюванням у взористості, зберігши при цьому ясну логіку, відбиту в чіткій тектонічній структурі споруди.

Великим меценатом українського мистецтва, зокрема архітектури, був гетьман Іван Мазепа (1644 – 1709 рр.). За часів його гетьманства оформилось остаточно українське бароко в архітектурі, обновлювались старі церкви, будувались нові, розвивалось світське будівництво тощо. Д. Антонович називав добу І. Мазепи «другою золотою добою українського мистецтва, після доби

Володимира Великого і Ярослава Мудрого». Заходами І. Мазепи закінчено будівництво Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен, у Києві збудовано Богоявленську церкву, церкву Всіх Святих Печорської Лаври, Миколаївський собор. В бароковому стилі оформлено Софійський собор, який перебудовано у 1691-1705 рр., Успенську церкву Лаври та Михайлівську церкву Видубицького монастиря.

Найвідомішими архітекторами цього періоду були Бернард Меретин, Бартоломео Растреллі, Іван Григорович-Барський. Найзначніший пам'ятник творчості меретина – Юрський собор у Львові (1744 – 1764). Мистецькі твори Б. Растреллі характеризуються елегантністю архітектурних форм, стриманістю декору. Віртуозне володіння всіма засобами архітектурної виразності характерне, зокрема» для Андріївської церкви в Києві (1753 р.). Велике враження справляють також Михайлівська церква в с. Вороніж на Сумщині (1776 р.) та Троїцький собор у с. Новомосковському на Дніпропетровщині (1778 р.). За проектами І. Григоровича-Барського споруджені надбрамна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1760 р.), Покровська (1772 р.) та Миколи Набережного (1775 р.) церкви, бурса Київської академії (1778 р.) тощо. У цих спорудах простежуються перші паростки архітектури стилю класицизму.

Архітектурні споруди українського бароко мають особливу мистецьку цінність. Вони розвивались під впливом, з одного боку, архітектурної естетики європейського бароко, а з другого — народних традицій. Разом з тим українське бароко є ланкою в розвитку загальноєвропейської архітектури, становлячи одну з національних шкіл цього великого стилю.

У *образотворчому мистецтві* цього періоду (XVI-XVIII століття) переважає іконографія (іконопис і портретний живопис). До кращих зразків іконопису і церковного різьблення відносяться іконостаси Успенського собору Києво-Печерської лаври, собору Єльця, Троїцької церкви в Чернігові. У портретному живописі зберігався тісний зв'язок з іконописом. Монументальністю відрізняються портрети Б.Хмельницького, інших українських гетьманів.

Одним з найяскравіших представників бароко в українському живопису на зламі XVII і XVIII століть був **Іван Руткович** із Жовкви. Твори Рутковича, особливо 1690-х років, відзначаються багатою і насиченою палітрою та динамічністю композицій, особливо ряди жовківського іконостаса з циклом сцен на тему П'ятидесятниці. Вони урочисті і водночас заземлені і конкретні. Першорядний майстер-колорист, гармонійно зіставивши теплі кольори з перевагою червоного у різних градаціях, досяг тут величної і життєрадісної симфонії. Взагалі ж творчість І. Рутковича зумовлена насамперед естетичним світовідчуттям українського міщанського середовища з його практицизмом, спокійною діловитістю, органічним демократизмом. Художник розвивав ті традиції, які склалися у львівській школі живопису першої половини XVII ст.

Творчість його молодшого сучасника **Йова Кондзелевича** більш класицистична. Епоха бароко, в часи якої він жив, безперечно, позначилася на його творчості, але не в основних її принципах. Основне місце в творчості

художника посідає образ людини, сповнений глибокого внутрішнього життя і благородної краси. Високі, прекрасного силуету постаті, стримані, виразні і граціозні рухи, самозаглибленість, поєднана із складними переживаннями — такі його апостоли з «Тайної вечері» богородчанського іконостаса. Окреме місце серед його творів займає «Нерукотворний Спас» із іконостаса Загорівського монастиря. Ідеальна пластика голови Христа в терновому вінку, прекрасно виконане світлотіньове моделювання, тонка оливкова тональність, глибока скорботна дума в очах під прикритими повіками, гуманістично-філософський характер всього твору ставлять його в число найвищих досягнень українського живопису цієї доби.

Скульптуру, яка була елементом монументально-декоративних композицій іконостасів і декору в архітектурі, відзначають теж пафос і рух. Найвідоміший майстер цієї доби – **Іван Георг Пінзель**, скульптурними роботами якого прикрашені собор Юра у Львові, ратуша в Бучачі. У кінній статуйі Георгія-Змієборця на соборі все пройняте стрімким рухом – і кінь, що скаче з розвіяною по вітру гривною, і плащ вераника, і фантастичний змії, що кільцями звивається під ратицям коня. Ратуша в Бучачі демонструє інтерес майстра до античної символіки – прекрасні і монументальні Геракл, Нептун та інші персонажі давньогрецького фольклору. Задумана як апофеоз роду великих феодалів Потоцьких, скульптура ратуші славить людський героїзм, протистояння злу. Пінзеля інколи називають «Українським Мікеланджело».

Посилення реалістичних засад, психологічне відтворення образів в культових розписах мали значний вплив на інші галузі образотворчого мистецтва України, зокрема **книжкову та станкову графіку**. На цей час припадає творчість таких талановитих художників, як Олександр і Леонтій Тарасовичі, Іван Щирський, Деонісій Синкевич, Никодим Зубрицький, Захарія Самуйлович, Іван Стрельбицький та інші. Високоякісним поліграфічним і мистецьким виконанням, вишуканим графічним оформленням позначені книги друкарні Києво-Печерської лаври.

Помітного розвитку досягла станкова графіка, тематичні твори якої у численних відбитках поширювались в Україні, Росії, Польщі та Литві. Зростав мистецький рівень друкованої народної картини. Звертаючись до історичних, портретних, батальних, побутових сюжетів, художники-гравери розширювали тематику й відкривали шлях до активного впливу на інші галузі мистецтва.

Визначними осередками виготовлення різноманітного посуду були Київ, Чернігів, Переяслав, Миргород, Харків, Кам'янець, Острог, Львів, Коломия, Ужгород та багато інших міст і сіл. Кераміка різних місцевостей України зберігала певні відмінності щодо форми, стилю, орнаментального та колористичного оздоблення. Це пояснюється різноманітністю технологічних і мистецьких традицій.

Продовжувала розвиватися народна **інструментальна музика**, її творці та виконавці – кобзарі, лірники, сопілкарі, цимбалісти часто об'єднувались в ансамблі (троїсті музики) для виступів на святах, весіллях. У другій половині XVII ст. виникли своєрідні професійні цехи музикантів. У

1652 р. Б. Хмельницький видав універсал про створення цеху музикантів на Лівобережжі. Аналогічні універсали видавали й козацькі полковники. Протягом XVIII ст. музичні цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові, Харкові та в інших містах. Об'єднані в цехи музиканти обслуговували різноманітні урочисті церемонії, військові походи, панські розваги, їх репертуар включав військові марші, народну танцювальну та інструментальну музику.

Видатний український композитор і теоретик партесного жанру М. Дилецький (1650-1723 рр.) обстоював метод створення духовних гімнів на основі мелодії світської пісні, наводячи як приклад мелодію поширеного тоді канта «Радуйся, радість свою воспіваю». Партесний концерт був своєрідним проявом стилю українського бароко в музиці. Видатними виконавцями у цьому жанрі в Україні були Олекса Лешковський, Клим Коновський, Василь Пікулинський, Іван Календа та ін.

У професіоналізації музичного мистецтва значну роль відіграла фахова освіта. Вона здійснювалася на основі теоретичних праць композитора М. Дилецького, зокрема його «Граматики музикальної», яка узагальнювала практику партесного співу і композиції. Підготовку музикантів-виконавців, регентів, педагогів-теоретиків, композиторів здійснювали Києво-Могилянська академія та Харківський колегіум, а також музичні школи, які існували при монастирях і духовних семінаріях.

З метою підготовки освічених музикантів, а також задоволення потреб царського двору в 1738 р. у м. Глухові на Чернігівщині була створена *спеціальна музична школа*. Вона підготувала велику кількість музикантів, серед яких всесвітньо відомий композитор **Дмитро Степанович Бортнянський** (1751-1825 рр.). Саме з його ім'ям пов'язаний новий етап у розвитку української професійної музики.

Перу композитора належить 70 концертів, 2 літургії, інші хорові твори, в яких він творчо розвинув традиції партесного та народного виконавського стилів. Проіняті ідеями гуманізму та народнопісенними мелодіями, вони відзначаються високим рівнем професійності. Д. С. Бортнянський також є автором опер «Креонт», «Алкід», «Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньора», написаних італійською та французькою мовами. Крім того, композитор плідно працював для фортепіано, інструментальних ансамблів, а також започаткував жанр камерної концертної симфонії.

В історії української музики важливу роль відігравали сольна пісня з інструментальним супроводом - пісня-романс, а також кант – побутова пісня для триголосного ансамблю або хору. Видатними творцями таких пісень були Г. Сковорода, З. Дзюбаревич, С. Климовський, О. Падальський, І. Бачинський, Я. Семержинський та інші.

Таким чином, в складний час зльоту і падіння української державності культура продовжувала існувати, розвиваючись і збагачуючись новими і новими досягненнями. Створилися всі передумови для того культурного вибуху, який відбувся в епоху культурно-національного відродження.

Тема третя

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ (XIX - ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

1. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперії.

З кінця XVIII ст. до 1917 р. Україна залишалася під владою двох імперій - Російської та Австро-Угорської. Більша її частина входила до складу Російської імперії. Але саме там назва «Україна» перестала вживатися. Лівобережну Україну називали «Малоросією», Правобережну – «Південно-західним краєм», а Південну – «Новоросією». До складу Австро-Угорської імперії входили Галичина, Буковина, Закарпаття.

Після знищення автономії Гетьманщини наприкінці XVIII ст. в Україні було запроваджено російську адміністративну систему. Росія поступово ліквідувала всі залишки окремих прав та привілеїв України, її традиційну законодавчу та юридичну систему, розповсюдила та юридично закріпила кріпосне право в Україні.

Посилювалася політика *русифікації* України. Головні адміністративні посади займали російські чиновники. Панування російської мови в канцеляріях, судах та інших державних установах та навчальних закладах призводило до того, що значна частина української аристократії пристосувалася до таких умов, русифікувалася, відмежовуючись та зневажаючи рідну мову та національну культуру.

В той же час невелика частина української аристократії не втратила надію на відновлення автономії України і пропагувала ідею національного відродження. Патріотично орієнтована українська інтелігенція вивчала фольклор, традиції та обряди України, збирала та зберігала історичні документи, інші джерела з історії України, вивчала її історію, культуру та мову.

В епоху романтизму - нового напрямку в філософії та культурі Західної Європи значно зріс інтерес інтелігенції до історичної долі свого народу. Все це сприяло формуванню національної самосвідомості українців, що було пов'язано з процесом становлення та консолідації української нації. Цей процес серед істориків отримав назву **«національне відродження України»**. Він почався наприкінці XVIII ст. і тривав більше 130 років до початку XX століття, коли найвищою стадією його розвитку стала національна революція в Україні та формування української незалежної держави.

Розвитку національного руху в Україні сприяли революційно-демократичні процеси, які відбувалися в Західній Європі і французька революція, активізація визвольного руху слов'янських народів, які були під владою інших держав, революційні процеси в Європі в 1848-49 рр. Феодально-кріпосницька система, яка домінувала в Росії, викликала обурення не тільки селянства, але й прогресивно мислячих представників інших суспільних верств.

Поширення ідей Великої Французької революції, Вітчизняна війна 1812 р. та європейський похід російської армії, прискорили *формування таємних організацій*, що мали на меті зміну існуючого ладу.

Спершу виникали **масонські ложі**: «*Вмираючий сфінкс*» (Харків), «*З'єднані слов'яни*» (Київ), «*Любов до істини*» (Полтава) тощо. Вони об'єднували військових, чиновників, поміщиків. Масонами були І. Котляревський, В. Капніст, В. Лукашевич. Діяльність масонських лож, як потенційно небезпечна, була *заборонена царським указом у 1822 року*.

Логічним продовженням масонства стала поява **декабристського руху**. В Україні він був представлений «*Південним товариством*». Здебільшого його діяльність охоплювала *Правобережжя*, де існували управи у Тульчині (П. Пестель), Кам'янці (С. Волконський) та Василькові (С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін). Програмним документом «Південного товариства» стала «**Руська правда**» розроблена П. Пестелем. Основними її положеннями стали: повалення самодержавства, скасування кріпацтва, демократизація життя, створення республіканського ладу. Проте, будь-якого особливого статусу для українських земель не передбачалося.

Після несподіваної смерті імператора Олександра I *декабристи спробували підняти повстання*, але обидві спроби (у грудні 1825 р. у Петербурзі та у січні 1826 р. в Україні) зазнали невдачі. Головна причина поразки декабристів – *відсутність сталих контактів з народом*.

Всупереч асиміляційній політиці імперської влади, на межі XVIII – XIX ст. у Наддніпрянщині **активізуються процеси національно-культурного відродження**, формування української інтелігенції, що складе основу національного руху. В цей час її представники найбільшого значення надавали *виявленню та збереженню рис української етнічної самобутності*. Задля цього вони займалися збиранням та публікацією історичних джерел, досліджували минуле свого народу. Осередками інтелігенції ставали університети. Першим у Наддніпрянщині було відкрито *Харківський університет* (1804), згодом університет з'являється і у *Києві* (1834).

В Західній Україні, яка була під гнітом Австро-угорської, Габсбургської монархії, національний рух очолило греко-католицьке духовництво, яке було єдиною соціальною верствою населення, яка мала право на вищу освіту. Українські священники видавали українською мовою релігійну літературу, займалися освітянською діяльністю. Центром національного життя в Західній Україні стало місто Львів, де було створено з числа студентів духовної семінарії та університету напівлегальне демократично-просвітницьке і літературне угруповання «**Руська трійця**», яке діяло у 1833-34 рр. Його засновниками були Маркіян Шашкевич, Яків Головацький та Іван Вагилевич. В 1836 р. тисячним тиражем у Пешті (Угорщина) вони надрукували альманах фольклорних та власних творів «*Русалка Дністрова*». Це був перший в Галичині літературний збірник українською мовою. Центральною у ньому була ідея єдності західноукраїнських земель з усією Україною.

Вагомий внесок у розвиток національного руху належить **Кирило-Мефодіївському братству**. У витоків організації стояли *М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський*. Частим гостем на зборах товариства був *Т. Шевченко*. Свої програмові засади члени братства сформулювали у «*Книзі буття українського народу*» та «*Статуті Слов'янського братства*».

Кирило-мефодіївці вірили у можливість створення *демократичної федерації християнських православних слов'янських республік*. Участь Росії в ній не передбачалася. Крім того, серед основних цілей братства було скасування кріпосного права та станового розподілу суспільства, загальна демократизація, розвиток національних мов і культур.

Щодо шляхів *реалізації програмних цілей*, серед членів братства не було єдності: *помірковані* (*В. Білозерський, М. Костомаров*) розраховували на *поступове реформування суспільства*, тоді як *радикали* (*М. Гулак, Т. Шевченко*) виступали за *організацію народного повстання*. Навесні 1847 р. братство було викрито, а його активні учасники репресовані.

Революційні події 1848 р., що сколихнули низку європейських країн («Весна народів»), зокрема і Австрійську імперію, стимулювали появу нової хвилі національного руху в західноукраїнських землях, насамперед *Галичині*. На початку травня 1848 р. у Львові 66 представників патріотично налаштованого духовенства та національно свідомої інтелігенції створили «*Головну руську раду*», яка мала координувати революційний рух в українських землях та презентувати інтереси галичан перед імперською владою. На чолі «*Головної руської ради*» став єпископ *Г. Яхимовичем* (1792–1863). Діячі Ради зверталися до імператора з вимогами *про територіальну автономію регіону*. Проте Відень так і не задовольнив цю ініціативу.

Під час революції 1848 р. серед українців особливої актуальності набули питання *соціально-економічного стану селянства* та реалізації планів *національного відродження*, які вже давно виношувала греко-католицька інтелігенція. Завоюваннями революції стало *скасування кріпацтва* та *перехід до конституційного правління*. Це дозволило українцям отримати власне *представництво у парламенті* (рейхстазі). Але навесні наступного року імператор *розпустив парламент*, а згодом і *відібрав даровану конституцію*. Подальше відновлення абсолютистських порядків привело і до *розгону «Головної руської ради»* (1851).

Необхідність радикальних реформ часто відчувалась і в Російській імперії. Під час Кримської війни (1853-56) виявилася економічна та воєнно-технічна відсталість царської Росії. Новий російський цар Олександр II був вимушений почати **реформи** в Росії.

Причини реформ: 1. поразка в Кримській війні; 2. загроза селянської війни; 3. «революція зверху», яку здійснив Олександр II.

Найважливішою з них була *ліквідація кріпацтва* у 1861 р. Кріпосні селяни, яких в Україні було 42% усього населення України, перестали бути власністю поміщиків і могли вільно займатися торгівлею, відкривати промислові та ремісницькі підприємства, купувати рухоме та нерухоме

майно, без дозволу поміщиків виходити заміж, віддавати дітей в навчальні заклади. Поміщики за встановлені повинності - роботою чи грошима - повинні були віддавати в постійне користування селян присадибну ділянку і наділ у полі. Селяни залишалися тимчасово зобов'язаними на неповний час. Тільки з 1883 р. селяни обов'язково мусили викупити польові наділи. Але земля була оцінена дорожче, ніж її справжня вартість, і процес викупу землі селянами у поміщиків затягнувся. Земельне питання залишалося невирішеним в Російській імперії до початку ХХ ст.

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. відкрили для Росії *шлях до капіталізму*. Багаті поміщики перетворили свої хазяйства в товарні, продавали велику кількість зерна та інших продуктів сільського господарства не тільки в Російській імперії, але й в Європі. Україна стала «житницею Європи».

Ліквідація кріпацтва сприяла розвитку індустріалізації економіки. Для вивозу зерна були потрібні залізниці. Першою в Україні була побудована залізниця між Одесою та Балтою (1866-71). Будівництво залізниць збільшило потребу у вугільній та залізній руді. В другій половині ХІХ ст. найбільш індустріально - розвинутими регіонами України стали Донецький вугільний басейн та Криворізький залізорудний басейн. Економіка України все більше інтегрувалася в загальноімперську.

Швидко зростають українські міста. Крупним портом на півдні України стала Одеса. Через Одеський порт експортувалася велика кількість пшениці. Одеса набула великої ваги як транзитний пункт у зовнішній торгівлі Російської імперії.

Незважаючи на колоніальну політику царату, Україна в пореформеній період в економічному відношенні займала одне з перших місць в Російській імперії. Але невирішеність аграрного питання, загострення соціальних протиріч в промисловості стали причинами визрівання революційної ситуації в Україні, як і в усій Російській імперії на початку ХХ ст.

В умовах лібералізації політичного режиму Російської імперії в середині ХІХ ст. активізувався національний рух. Повернулися з заслання кирило-мефодіївці – П.Куліш, М.Костомаров, Т.Шевченко та ін. Вони продовжили пропаганду української мови та культури, відстоювали національні права українців. В Петербурзі з 1861 – 62 рр. вони видали перший легальний український журнал «**Основа**», який став трибуною національного українського руху.

Нове покоління українських діячів, здебільшого студенти, стали організовуватися в культурно-просвітницькі організації, так звані «*громади*». Найбільш активними з них були громади в Петербурзі на чолі з П.Кулішем та В.Білозерським, в Києві, Полтаві, Одесі, Чернігові, Харкові. До Київської громади пристала невелика група польських студентів на чолі з Володимиром Антоновичем. Нехтуючи своїм походженням, з метою наблизитись до простого народу, допомогти йому вибратися зі злиднів, вони розгорнули просвітницьку діяльність. Їх стали називати *хлопоманами*.

У відповідь на зростання українського національного руху царський уряд видає укази, які забороняють розвиток української культури. Так, міністр внутрішніх справ **Валуєв** у 1863 р. окремим **циркуляром** заборонив видання українською мовою наукових, релігійних та просвітницьких книг, діяльність недільних шкіл, в яких українська інтелігенція навчала простий люд рідної мови та писемності. Була заборонена діяльність громад.

В 1876 р. у м. **Емсі** проголошено царський **указ**, який заборонив не тільки видання українських книжок, але й переклади українською мовою іншомовної літератури, в тому числі й російської, ввезення української літератури з-за кордону. Заборонялися театральні вистави та концерти українською мовою, друкування текстів до музичних творів. Таким чином за українською мовою закріплювався статус місцевого наріччя, вона автоматично не допускалася до сім'ї європейських мов. Циркуляр і указ були відмінені лише внаслідок революції 1905-97 рр.

Багато активних громадівців перенесли свою діяльність за кордон. Відомий український громадський діяч громадівець **Михайло Драгоманов** виїхав до Женеви і почав видавати там журнал «Громада» (1878-82), в якому відстоював національні та соціально-політичні інтереси українців. Цей журнал нелегально перевозили в Україну.

В 70-х роках в Україні, як і по всій Російській імперії, поширюється революційний соціалістичний рух. Нелегальні революційні організації «Земля і воля», «Народна воля» шляхом пропаганди та терору проти російської адміністрації та особисто російських царів намагалися завоювати політичні свободи та вирішити соціальне питання. **Народовольці** опиралися на студентів та робітників. В 1881 р. вони вбили в Петербурзі царя Олександра II.

Активізувався **робітничий рух** і в Україні. В 1875 р. під керівництвом революціонера Є.Заславського в Одесі було створено нелегальний «Південноросійський союз робітників». Керівники «Союзу» намагалися об'єднати робітничий клас для боротьби з існуючим ладом. Але учасники народницького та робітничого руху зневажали національні інтереси України.

2. Зміни у становищі українських земель на поч. ХХ ст.

Промисловий розвиток Наддніпрянщини на поч. ХХ ст. характеризувався концентрацією виробництва, утворенням монополій, спеціалізацією районів, впливом іноземного капіталу, нерівномірністю розвитку українських регіонів, перетворенням України на один із головних промислових районів Російської імперії.

Але в **аграрному секторі** України панувало велике поміщицьке землеволодіння. З перетворенням землі на товар відбувалося посилення майнової диференціації селянства, посилювалася експлуатація заможними селянами сільської бідноти. Все це призводило до зростання соціальної напруги та загострення соціальних протиріч на селі, зняти які уряд намагався шляхом переселення українських селян у малозаселені регіони Сибіру, Середньої Азії,

Кавказу.

На початку ХХ ст. відбувається стрімка **політизація національного руху**. З'являються *перші політичні партії*. У січні 1900 р., у Харкові виникає **Революційна українська партія** (РУП). Її лідери – Д. Антонович, Б. Камінський, М. Русов, Б. Мартос намагалися об'єднати у програмі партії *соціалістичні гасла з боротьбою за національні права*. РУП мала свої представництва (вільні громади) і у інших містах України: Київ, Полтава, Чернігів, Лубни, Львів. Члени партії займалися видавничою та культурно-просвітницькою діяльністю, яка була спрямована на селянство, ремісників.

Невдовзі виявилось, що в середині партії *не має єдності*. Це привело до *першого розколу РУП*. У 1902 р. її ряди залишала *група на чолі з М. Міхновським*, який розпочинав свою політичну кар'єру у «Братстві тарасівців». На основі групи виникла **Українська народна партія** (УНП). Її головним програмним документом стала брошура М. Міхновського «*Самостійна Україна*», де знайшла обґрунтування ідея *повної політичної незалежності України*.

Після виходу радикалів, РУП остаточно *зробила вибір на користь соціал-демократичної риторики*. До 1904 р. на лідерські позиції у РУП вийшли В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш. Вони сприяли трансформації РУП в **Українську соціал-демократичну робітничу партію** (УСДРП). Вимогами партії стала *національно-територіальна автономія та реформи у дусі соціалізму*.

Крім національних партій, в Україні активно діяли **загальноросійські політичні партії**. У 1898 р. було утворено марксистську Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП), яка в 1903 р. розкололася на фракції меншовиків і більшовиків. На початку ХХ ст. з неонародницьких гуртків створюється Партія соціалістів-революціонерів (ПСР, есери). Після виходу царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., який дозволяв політичну діяльність, у Росії були створені ліберальні партії: Конституційно-демократична партія (КДП, кадети), Союз «17 жовтня» (жовтисти). На противагу революційному рухові виникають праві монархічні організації «Союз руського народу» й «Союз Михаїла Архангела» (чорносотенці). В містах України загальноросійські політичні партії користувалися значно більшим впливом, ніж власне українські.

Загострення економічних, політичних, соціальних та національних проблем, значно посилене поразкою царизму в російсько-японській війні 1904–1905 рр., призвело до **першої російської революції**. На заводах і фабриках України розпочалися страйки. У Києві, Катеринославі, Луганську, Горлівці та інших містах страйкарі створювали Ради робітничих депутатів – народні органи влади на місцях. Вони впроваджували 8-годинний робочий день, установлювали ціни на продукти харчування у фабрично-заводських лавках, боролися з грабіжництвом і погромами, намагалися взяти під контроль випуск урядової та регіональної преси.

Не стояло осторонь революційної боротьби й *селянство*. У лютому-березні 1905 р. почалися повстання селян в Чернігівській, Сумській та інших губерніях. Навесні та влітку 1905 р. відбулося близько 1700 селянських виступів, що зводилися, в основному, до розграбування та спалення маєтків ненависних поміщиків. В умовах наростаючого тиску цар 17 жовтня 1905 р. підписав *Маніфест*, у якому дарував народу політичні свободи – свободу особистості, свободу совісті, зборів, союзів, обіцяв скликати законодавчу думу. Це було рівноцінно Конституції.

Під час революції в Україні поруч із соціальними вимогами постало на порядок денний українське *національне питання*. Розпочався рух за відміну Валуєвського циркуляра та Емського указу. У початкових класах впроваджувалася українська мова. На рідну мову викладання переходила частина професорсько-викладацького складу середніх та вищих навчальних закладів. В університетах Києва, Харкова, Одеси було впроваджено курс української літератури.

Почала виходити *україномовна преса*: газети «Рада», «Землероб», журнали «Київська старина», «Рідний край» та багато інших. Побачило світ повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. Яскравим проявом активізації національно-культурного руху стало виникнення у Придніпров'ї дев'яти «Просвіт» і тридцяти її філій. Ці культурно-просвітницькі організації відкривали бібліотеки, проводили літературні читання та музичні вечори, Шевченківські свята тощо.

3. Перша світова війна і Україна.

Один з найбільших у історії людства конфліктів спалахнув у липні 1914 р., що стало результатом *суперництва двох воєнно-політичних блоків*: **Троїстого союзу** (Германська імперія, Австро-Угорська імперія, Італія) і **Антанти** (Велика Британія, Франція, Російська імперія). *Трагедія українського народу* полягала в тому, що вона виявилася **братовбивчою**: більше 3,5 млн. українців у лавах російської армії і 250 тис. в австро-угорській.

Перед війною *доля українських земель* неодноразово обговорювалася керівництвом ворогуючих сторін. Так, *Австро-Угорщина* претендувала на Поділля і Волинь, *Німеччина* мала інтереси на Донбасі, у Криму, Південній Україні та Приазов'ї, а *Росія* претендувала на Західну Україну.

На початковому етапі війни *російська армія захопила Східну Галичину і Буковину*, розбивши австрійців у *Галицькій битві* (6 серпня – 13 вересня 1914). *Німецько-австрійський контрнаступ*, що розпочався у квітні 1915 р., змусив росіян відвести свої війська з Буковини та більшої частини галицьких земель. Навесні 1916 р. російській армії вдався несподіваний контрнаступ – *Брусиловський прорив*, завдяки якому Росія повернула контроль над західноукраїнськими землями до карпатських перевалів. Надалі військові дії на українській ділянці фронту набули *позиційного характеру*.

Перша світова війна розколола український політикум. У Західній Україні переважна більшість представників національного руху вирішила підтримати Австро-Угорщину. На початку війни у Львові виникла **Головна українська рада** до якої увійшли члени найбільш впливових західноукраїнських партій – радикальної, соціал-демократичної та національно-демократичної. На чолі Ради став *К. Левицький*. Саме Головна українська рада підняла питання щодо створення у лавах австро-угорської армії добровольчого українського військового підрозділу – **Українські січові стрільці**.

Товариство українських поступовців (М. Грушевський, С. Петлюра, В. Вінниченко), що діяло у підросійській частині України, спершу закликало українців стати на захист Росії. Але вже з 1916 р. його позиції змінились на нейтральні та навіть на відверто антивоєнні. Тупівці майбутнє України бачили у досягненні автономії у складі реформованої на демократичних принципах, федеративної Росії.

4. Українська культура XIX – поч. XX ст.

У XIX ст. культурні процеси в Україні відбувалися під гаслом «**українського національного відродження**».

Освіта. Вирішальною передумовою формування української національної різночинної інтелігенції став розвиток освіти. У XIX ст. нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд спеціально займатися питаннями освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише поодинокі школи, які утримувалися на кошти громади чи батьків учнів. У XIX ст. система освіти України почала розвиватися у рамках загальнодержавної російської політики.

За Олександра I створюється система освіти, що складалась із чотирьох рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Наймасовішою формою були церковнопарафіяльні школи, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому. Але навіть на ці школи припадало всього один учень на 200 жителів України. Другим рівнем були двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили яскраво виражений становий характер. У них навчалися майже виключно діти дворян і чиновників.

У занепаді перебувала освіта Західної України. Уряд Австрії, а згодом і Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині – німецькою і польською, на Буковині – німецькою і румунською. Формально у 1869 р. там було введено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років, однак переважна частина населення (від 55 до 75 %) залишалася неписьменною.

В Росії реформа в галузі освіти проведена 1864 р. Відповідно до неї всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. Важкі матеріальні умови не дозволяли більшості дітей селян і робітників здобувати освіту, тому в кінці 1990-х років у різних губерніях питома вага письменних коливалася від 15 до 28 %, до того ж все навчання йшло російською мовою. І все ж кількість шкіл в Україні зросла з 1 300 на початку XIX ст. до 1 700 у другій його половині.

Серед випускників шкіл дуже повільно, але все ж збільшувалося число людей, пов'язаних з народним середовищем і українською культурною традицією. Принципову роль у цьому процесі відіграло відкриття університетів. У 1805 р. за ініціативою українського вченого, винахідника, культурного та громадського діяча В. Каразіна було відкрито Харківський університет, який зараз носить його ім'я. Навчання тут проходило російською мовою, однак університет став перетворюватися на центр саме української культури. У 1841 – 1949 рр. ректором в університеті працював П. Гулак-Артемівський - відомий український вчений, письменник, поет, перекладач.

У Києві 1834 р. відкритий Університет Святого Володимира, першим ректором якого став відомий український вчений – М. Максимович. Він захоплювався і особисто брав участь у збиранні українського фольклору, пам'ятки української старовини. У 1865 р. відкрився університет в Одесі, 1898 р. – Київський політехнічний інститут, На західноукраїнських землях основними центрами науки були Львівський (заснований 1661 р.) і Чернівецький (1875 р.) університети, заняття в яких велися польською і німецькою мовами.

Наука. Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені М. Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став М. Бекетов, який очолював кафедру хімії Харківського університету. Фундатор школи російських доменників М. Курако багато років працював на металургійних заводах України. У 1886 р. в Одесі зоолог І. Мечников і мікробіолог М. Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Д. Заболотний і В. Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії М. Пирогова. Він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім у Києві. Слід назвати й геніального українського винахідника М. Кибальчича, який уже в ті часи запропонував ідею літального апарата (ракети) для польоту в космос (його іменем у XX ст. названо кратер на Місяці).

Гуманітарні науки. У багатьох європейських країнах в кінці XVIII – на початку XIX ст. починає зростати інтерес до національної історії. В Україні в уже сформованому тоді середовищі різночинської інтелігенції ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав князь М. Церетелі у 1819 р. – «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету М.

Максимович. І. Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Він переконував, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській – мальовничістю, сербській – милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне *філологічних досліджень*. У 1818 р. у Петербурзі вийшла перша граматики української мови – «Грамматика малоросійського нарiччя» – О. Павловського. Якщо брати дї уваги, що в Україні саме народ в умовах кризи рубежу XVIII–XIX ст. зберiг мову, побутовi традицiї й iсторичну пам'ять, то стане зрозумiлим, чому етнографiчнi та лiнгвiстичнi дослідження були початковим пунктом українського культурного відродження.

У цей же час починають з'являтися й ґрунтовнi *iсторичнi дослідження*. Першi узагальнюючi працi з iсторiї України були ще пов'язанi з російською iсторiографiєю. Дмитро Бантиш-Каменський – автор «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» – походив з сiм'ї, яка належала до вищого чиновництва iмперiї. В «Истории Малой России» багато суперечливого. З одного боку, високо оцiнюються першi гетьмани Запорозької Сiчi, а з iншого – саме походження козацтва пов'язується з вихiдцями з Пiвнiчного Кавказу; з одного боку – критикується лiквідацiя гетьманщини Катериною II, а з iншого – засуджується антимосковська полiтика козацької старшини.

Дослiдником, який поєднав високий професiйний рiвень, прогресивнi полiтичнi погляди, розумiння українських нацiональних iнтересiв, активну громадянську позицiю, став iсторик **Микола Костомаров**. Його свiтогляд складався пiд час навчання у Харкiвському унiверситетi. У 1845 р. Костомаров став професором кафедри російської iсторiї Киiвського унiверситету. Тодi ж брав участь у створеннi i діяльностi нелегального Кирило-Мефодiївського товариства – першої української полiтичної нацiональної органiзацiї. Пiдсумком його дослідження стали 16 томiв «Исторических монографий» i шести томна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». М. Костомаров захищав принцип об'єктивностi в iсторичнiй науцi: «Истинна любов iсторика до своєї вiтчизни може виявлятися тiльки в суворiй повазi до правди».

Вихiд української iсторичної науки i всього украiнознавства на якiсно новий рiвень пов'язаний з iм'ям професора Киiвського унiверситету **Володимира Антоновича**. По-перше, вiн розгорнув небувалу джерелознавчу діяльнiсть: проводилися етнографiчнi експедицiї, публiкувалися фольклорнi збiрки, органiзовувалися археологiчнi розкопки, збиралися статистичнi данi. Центром цiєї роботи стало створене у 1872 р. Пiвденно-Захiдне вiддiлення Росiйського географiчного товариства. По-друге, В. Антонович у власних наукових роботах поглибив й ускладнив проблематику досліджень. Роль народної маси в iсторiї (одне з досліджень присвячене гайдамакам), проблеми церкви, становлення мiст – спектр його iнтересiв був дуже широким. I, по-третє, В. Антонович виховав плеяду украiнознавцiв, створив цiлу наукову школу. Зокрема, учнем В. Антоновича став Михайло Грушевський.

Михайло Грушевський народився у місті Холм, гімназію закінчував у Тифлісі, навчатися в університет приїхав до Києва. А в 1894 р. за рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський отримав кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Там він бере активну участь не тільки в педагогічній, науковій (в 1897 р. очолив Наукове товариство ім. Шевченка – першу наукову українську організацію академічного типу), але і в суспільному житті. М. Грушевський – один із організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше – «Товариства українських поступовців», обрання головою Центральної Ради у 1917 р., еміграція, повернення до СРСР, робота в академічних дослідницьких інститутах. Величезна наукова спадщина М. Грушевського, яка з кінця 1930-х років зазнала гонінь і стала практично недоступною, повернулася до читачів уже за часів незалежної України, а з кінця 1980-х років суттєвим чином вплинула на сучасну українську історичну науку. Його багатотомна «Історія України – Руси» – фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, який базується на власній її періодизації і концепції.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить **Михайлу Драгоманову**. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, М. Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. Багато років провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою. На основі історичного аналізу М. Драгоманов дійшов найважливішого висновку – національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом із соціальними. М. Драгоманов багато зробив для залучення до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

Без сумніву неперевершеним дослідником історії запорозького козацтва став **Дмитро Яворницький**.

Отже, можна сказати, що за XIX – початок XX ст. вітчизняна історична наука пройшла шлях від поодиноких досліджень у рамках історії Росії до самостійної повноцінної наукової дисципліни. Осмислення минулого – обов'язкова умова і складова становлення національної самосвідомості.

Література. У ситуації рубежу XVIII–XIX ст., коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, а пізніше – в умовах урядових заборон і переслідування, процес становлення української літературної мови набув особливої важливості і особливої складності.

У історіографії виділяють такі *етапи розвитку української літератури* XIX ст.:

– рубіж XVIII–XIX ст. і початок XIX ст. – поява перших творів українською мовою (перш за все «Енеїда» І. Котляревського);

– 40–50-і роки XIX ст. – творчість Т. Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змалювання народного життя;

– друга половина XIX ст. – широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду, особливо у творчості І. Франка, Л. Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала «Енеїда» **І. Котляревського**. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху І. Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник».

Гумористичний і сатиричний тон творів І. Котляревського підхопили інші письменники, передусім члени гуртка Харківського університету. Ректор закладу П. Гулак-Артемівський писав вірші українською мовою. У цей час отримали популярність байки **Є. Гребінки**. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є. Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, став одним із друзів Т. Шевченка.

До харківського гуртка належав також **Г. Квітка-Основ'яненко** – основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні – написані з гумором, другі – сентиментальні, треті – дають реалістичні картини (одна з кращих – «Сердешна Оксана»), інші просякнуті народними віруваннями і переказами («Конотопська відьма»). Г. Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість **Тараса Григоровича Шевченка**. Широко відомі основні віхи життєвого шляху Т. Шевченка: народження у сім'ї кріпаків пана Енгельгарда, рання смерть батьків, робота «в наймах» та у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком – художником І. Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В. Жуковського роботи К. Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина із забороною писати і малювати, смерть незабаром після повернення із заслання. Перший «Кобзар» виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік – «Гайдамаки». Геніальний поет, Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Шевченка – символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста **П. Куліша**. Це ім'я майже на півсторіччя незаслужено було забуто, але зараз викликає пильний інтерес. Прихильник культурно-національного відродження, П. Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства – до літературної діяльності у петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю – до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його

етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

Демократичний напрям в українській прозі розвивала **Марко Вовчок** (М. Віленська). Її збірка «Народні оповідання», повісті «Інститутка», «Кармелюк» приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І. Тургенєв. Т. Шевченко у вірші «Марку Вовчку» звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Твори знаменитого українського байкаря **Л. Глібова** в руслі демократичних настроїв того часу в алегоричній формі зображали безправ'я простих людей, свавілля поміщиків, лицемірство, святенництво.

І. Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем в школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря» та ін.).

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість **Панаса Мирного** (П. Рудченко). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей про народне життя, він підняв українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (спільно з І. Біликом), повісті «Лихі люди», «Лихо давнє і сьогочасне», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори – це величезна художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього XIX ст., особливо у післяреформений час. Новим для української літератури в творчості П. Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

У 1870-ті роки приходить до літератури **І. Франко**. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії, прозі, драматургії, публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Син селянина-коваля з-під Дрогобича, який насилу отримав можливість закінчити школу і гімназію, І. Франко так формулював своє кредо: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові». Своему принципу І. Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно – в літературній творчості: ліричні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», історична повість «Захар Беркут», гостро соціальний «Борислав сміється», поема «Моїсей», психологічна драма «Украдене щастя». І. Франко багато зробив для зближення літературного процесу Західної і Східної України, для розширення контактів з європейськими літераторами (був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете. а також визначних поетів і письменників різних часів

італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу).

Яскравим явищем української літератури стала творчість **Лесі Українки** (Л. Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні й освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 1870-х років. Її батько – учасник руху «Громад», друг М. Драгоманова, мати – письменниця Олена Пчілка. І. Франко писав, що після шевченківського «Поховайте та вставляйте» Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова. Від лірики письменниця йде до поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»), і вінчають її творчість драматичні поеми («У катакомбах», «Касандра») та поетичні драми («Лісова пісня»).

У 1990-х роках починається творчість **Михайла Коцюбинського**. У цей період він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій й утверджувався на революційно-демократичних позиціях. Він розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже у ранніх своїх творах показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

Мистецтво.

Театр. До 1861 р. продовжував існувати кріпосний театр, і не тільки у панських маєтках, але і в містах. У 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, але і після цього кріпосні актори продовжували входити до складу деяких театральних труп. У 1789 р. театр постав у Харкові, але в ньому йшли тільки російські п'єси.

Першими українськими постановками стали «Наталка Полтавка» в 1819 р. і пізніше «Москаль-чарівник» в Полтавському любительському театрі. Вони стали можливими завдяки щасливому збігу обставин: підтримка генерал-губернатора Малоросії М. Репніна, керівництво трупою І. Котляревського, гра геніального актора М. Щепкіна, тоді ще кріпака.

Професіональна ж українська трупа була створена тільки на початку 1880-х років. Організаційними питаннями в ній займався **Михайло Старицький**, режисурою – **Марко Кропивницький**. Обидва – також драматурги. Їм вдалося об'єднати талановитих акторів: брати Тобілевичі (псевдоніми: Івана – Карпенко-Карий, Миколи – Садовський, Панаса – Саксаганський), М. Заньковецька, А. Затиркевич та ін. Пізніше трупа декілька разів розділялася, але, що цікаво, всі чотири оформлені колективи (пересувні трупи) продовжували працювати яскраво і мали великий успіх.

Музика. Поетична і музична обдарованість українського народу була основою високого рівня розвитку музично-пісенної творчості. У ХІХ ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні. Широкою популярністю користувалися пісні-романси «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько», а також

створені на вірші Шевченка «Думи мої, думи», «Заповіт». З народного середовища висувалися талановиті співаки-кобзарі (Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут та ін.).

Одночасно з народною і церковною традиціями в ХІХ ст. складається світська професійна музична культура. **С. Гулак-Артемівський** на початку 1860-х років створює першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П. Нищинського.

Цілу епоху в музичному житті України складає творчість **М. Лисенка** – великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Він є основоположником української класичної музики.

Образотворче мистецтво. Якщо в літературі, театрі вже сама мова визначала їх національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було більш проблематичним. Так, в східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Справа в тому, що протягом майже всього ХІХ ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі.

В. Тропінін залишався кріпаком навіть вже будучи відомим художником, багато років він жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Після звільнення В. Тропінін жив у Москві. Знаменитий портрет О. Пушкіна його роботи.

Загалом у живописі початку ХІХ ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість В. Штернберг.

Зовнішні обставини – заслання, заборона малювати – перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту **Т. Шевченка**. Як вважають фахівці, в романтичних картинах «Селянська родина», «Циганка-ворожка», ін. вже помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом «Судня рада». Відзначимо, що різнобічний талант Т. Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Живописна Україна» тощо) – в 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

З М. Гоголем, В. Штернбергом, Т. Шевченком близько спілкувався великий художник-мариніст **І. Айвазовський**, який значну частину життя провів у рідній Феодосії (він і свою картинну галерею заповідав місту). У його живописі звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні».

Родом з-під слобідського Чугуєва був великий російський художник-реаліст **І. Рєпін**. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку

Качанівка українських меценатів Гарновських. У свій час тут не раз бував і Т. Шевченко, в цій сім'ї збереглося безліч рукописів поета. У Качанівці І. Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

Видатним майстром побутового жанру став **М. Пимоненко**. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок» та ін.

Архітектура. В архітектурі ХІХ ст. на зміну пишноті і розкутості українського *бароко* прийшов стриманий, академічний стиль *класицизму*. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення – головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 р. споруджено оперний театр. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором А. Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебургського права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837–1843 рр. за проектом В. Беретті побудована будівля Київського університету.

У другій половині ХІХ ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель в «цегельному стилі» (головна прикраса – нештукатурена цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862–1886 рр.) за проектами І. Штрома, П. Спарро, О. Беретті. Участь у розписах собору В. Васнецова, М. Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні **палацово-паркових ансамблів**. Яскравими прикладами є «Олександрія» (заснування – 1793 р.; О. Браницька) на березі Росі в Білій Церкві, знаменита «Софіївка» (1796 р.; С. Потоцький) в Умані.

Отже, незважаючи на згортання автономії України російським царатом та ліквідацію гетьманщини наприкінці ХVІІІ ст., заборону публікацій українською мовою, насильницьке впровадження русифікації в українському суспільстві, що були одними із складових тих важких умов розвитку культури України в обставинах ХІХ ст. – поділу українських земель між двома імперіями, український національно-культурний поступ не зупинився. Більше того,

українська культура отримала подальший свій розвиток і набула рис європейського і світового значення.

Тема четверта

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ТА КУЛЬТУРА У ДОБУ НОВІТНЬОГО ЧАСУ (1917-1991 рр.)

1. Національно-демократична революція та громадянська війна в Україні.

У лютому 1917 р. у Петрограді почалися революційні події, що привели до повалення царату та краху Російської імперії. У країні встановилося *двовладдя* – *Тимчасовий уряд*, що складався з представників ліберальної буржуазії і *Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів*, яка презентувала інтереси низів суспільства.

Події в Росії стали *каталізатором національного руху* в Україні. 4 (17) березня 1917 р. представники ТУП, лівих українських партій – УПСР, УПСД, УПСФ створили у Києві **Українську Центральну Раду (УЦР)**, що мала стати *координаційним центром національно-визвольного руху* в українських землях. На посаду голови УЦР заочно затвердили **М. Грушевського**.

22 березня 1917 р. з'явилася перша *відозва «До українського народу»* Центральної Ради. Початок роботи *Всеукраїнського Національного Конгресу* засвідчив перетворення УЦР на *прототип парламенту*, що складався з 150 делегатів, які представляли українські політичні партії, громадські та культурні організації, губернії. Конгрес затвердив *склад президії УЦР*: голова – М. Грушевський, а його заступниками стали С. Єфремов і В. Винниченко.

Лідери Центральної Ради розраховували, що питання української автономії буде вирішено спільно з Тимчасовим урядом Росії. Проте після безрезультатного візиту делегації УЦР на чолі з В. Винниченко до Петрограду наприкінці травня, вочевидь постала марність цих сподівань.

За цих обставин *10 червня 1917 р.*, під час роботи *II Всеукраїнського Військового З'їзду*, скликаного Центральною Радою, відбулося проголошення **I Універсалу**, де йшлося про **автономію України**. Провідну роль у створенні I Універсалу відіграв *В. Винниченко*, який невдовзі очолив **Генеральний Секретаріат**, сформований 15 (28) червня 1917 року.

На початку липня 1917 р. УЦР, під тиском делегації Тимчасового уряду, прийняла свій **II Універсал**, який значно поступався попередньому. Так, *питання автономії виносилося на розгляд Всеросійських установчих зборів*, Генеральний секретаріат підпорядковувався Тимчасовому уряду, а склад УЦР мали поповнити представники національних меншин. Дискримінаційна політика Тимчасового уряду щодо Центральної Ради тривала і надалі.

У жовтні 1917 р., *владу в Росії захопили більшовики*. Діячі УЦР відреагували на це проголошенням **III Універсалу**, який засвідчував створення автономної **Української Народної Республіки (УНР)** та передбачав численні реформи, зокрема у аграрній та соціальній сферах. Втім, в цьому ж Універсалі було вказано на наявність *федеративних зв'язків з «демократичною Росією»*, що стало прикрою помилкою. Одночасно з проголошенням III Універсалу УЦР

прийняла закон про проведення виборів до українських Установчих Зборів та низку інших законодавчих актів.

Центральна Рада та її уряд в цей період користувалися підтримкою народу. Але вони проявили нерішучість при розгляді основних суттєвих питань: конфіскація землі та передача її в руки селянства проводилися повільно, не були реформовані стара банківська система, судовий апарат, законодавство, не було встановлено дієвого контролю за виробництвом.

В той же час наростав **конфлікт з більшовиками**, які не збиралися допускати незалежності України у будь якій формі й не визнавали Української Народної Республіки. Почалася **перша українсько-радянська війна**. Приводом до війни між більшовицькою Росією та УНР стало роззброєння Центральною Радою агресивно настроєних більшовицьких частин у Києві, а також ультиматум Ради Народних Комісарів Центральної ради від 4 грудня 1917 р. з вимогою не пропускати через територію України донських козаків, що поверталися з фронту. Униклива відповідь Генерального Секретаріату на цей ультиматум призвела до початку воєнних дій.

Тим часом Центральна Рада поступово втрачала підтримку народних мас. Регулярного, дисциплінованого війська створити вона не спромоглася. Франція та Англія визнали УНР, відправили до Києва офіційних представників, але реальної допомоги не надали. В цих умовах проголошення повної незалежності України диктувалося самим ходом подій.

IV Універсал, прийнятий Центральною Радою у січні 1918 р., зафіксував, що УНР стає самостійною, вільною та суверенною державою українського народу. Уряду УНР доручалося розпочати мирні переговори з державами Четверного Союзу. Повністю здійснити завдання, які ставилися в Четвертому Універсалі, не вдалося. Через три дні після його проголошення останні підрозділи військових формувань УНР - гайдамаків залишили Київ та відступили до Житомира, куди вже переїхала Центральна Рада та уряд. Наприкінці січня 1918 р. більшовицькі війська на чолі з колишнім штабс-капітаном царської армії Муравйовим увірвалися до Києва.

Після підписання 9 лютого 1918 р. **Брестського мирного** договору Україна була окупована німецькими військами. 29 квітня 1918 р. на засідання Центральної Ради, де, до речі, була затверджена перша українська конституція - **Конституція УНР**, увірвалися німецькі солдати та заарештували декілька міністрів. Центральна Рада була розігнана.

Того ж дня, коли було скинуто Центральну Раду, на з'їзді партії хліборобів **гетьманом** України проголошено колишнього бойового генерала російської армії та ад'ютанта Миколи II, нащадка українських гетьманів, в 1917 р. - командира першого Українського корпусу та отамана Вільного козацтва - **Павла Скоропадського**. Фактично влада перейшла до німецької адміністрації.

П.Скоропадський провів ряд законів, спрямованих на ліквідацію усіх соціалістичних заходів, запроваджених Центральною Радою. Було видано закон

про обов'язковий засів полів та постачання німцям хліба за низькими цінами. У свої маєтки поверталися поміщики. Проти повсталих селян та страйкуючих залізничників, робітників застосовувалися каральні експедиції, в яких брали участь німецькі війська та гетьманська варта (поліція).

В перший період після перевороту Скоропадський заявив, що самостійність України буде збережена. Продовжувалася і досить ефективно українізація навчальних закладів, створено 150 українських гімназій, 2 українські університети (у Києві та Кам'янець-Подільському), надруковано декілька мільйонів підручників українською мовою, засновано Всеукраїнську Академію Наук, Українську національну бібліотеку, Український національний музей, Національну галерею мистецтва, Український театр драми та опери, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр. Розпочалася підготовка до створення Всеукраїнської автокефальної (самостійної) української православної церкви.

Гетьманом була створена в Україні дійова адміністрація з числа колишніх царських чиновників, які бачили в особі гетьмана свою людину і плекали надії на повернення старого ладу, досить боєздатні військові з'єднання, на основі кораблів Чорноморського флоту розпочалося формування українських військово-морських сил. Було розроблено проект поміркованої аграрної реформи, яка передбачала примусовий викуп землі у поміщиків та безкоштовний розподіл її серед селян з розрахунку до 25 десятин на господарство. Але проект цей лишився нездійсненим, хоча навряд чи й вистачило б у молодій Українській державі коштів на викуп землі та задоволення усіх заінтересованих сторін.

Для керівництва повстанням проти гетьмана, а потім і управління відновленою УНР була створена **Директорія** у складі В.Винниченка, С.Петлюри та ін. Ядром повстання стали Січові стрільці, які отаборилися в Білій Церкві. Тут Петлюра видав Універсал до українського народу із закликом до загального повстання.

14 грудня 1918 р. війська Директорії зайняли Київ й було проголошено відновлення УНР. Більшість постанов нової влади була спрямована *проти поміщиків і буржуазії*, які навіть позбавлялися виборчого праву. Місцева влада мала зосередитися в руках *Трудових рад селян, робітників та трудової інтелігенції*. Цими необачними рішеннями Директорія відштовхнула від себе заможні прошарки суспільства.

В той же час, *кризова ситуація в економіці* не дозволила перейти до реалізації *аграрної реформи*, за допомоги якої Директорія планувала отримати підтримку селянства. Воно так і не стало опорою нової влади, з часом перетворившись у руйнівну, ніким не контрольовану силу. Наприкінці грудня 1918 р. було *сформовано уряд УНР* на чолі з *В. Чехівським*. Роль парламенту відігравав *Трудовий конгрес*.

З перших днів свого існування Директорія опинилася у *вкрай важкому зовнішньополітичному становищі*, перебуваючи у своєрідному **«трикутнику смерті»** між радянською Росією, що наступала з півночі, країнами Антанти,

яки розпочали свою інтервенцію на півдні (захопили Одесу) та Польщею, що загрожувала УНР із заходу.

Становище ускладнювалося і **відсутністю єдності всередині Директорії**. Частина її лідерів мала *соціалістичні погляди* та не відкидала можливості союзницьких відносин з більшовиками, особливо на тлі агресії Антанти (В. Винниченко, В. Чехівський, М. Шаповал). Їх опонентами були *прибічники С. Петлюри*, що бачили вихід із скрутного становища у *здобутті підтримки Антанти* для протидії більшовикам.

16 січня 1919 р. наступом більшовиків на Київ і Харків розпочалася **друга українсько-радянська війна**. 22 січня 1919 р. відбулося *формальне об'єднання УНР із ЗУНР (Акт Злуки)*, але це не мало практичних результатів.

Навесні 1919 р. свій наступ в Україну розпочала *Добровольча армія А. Денікіна*. Вона захопила Донбас, а згодом білі увійшли до Харкова та Катеринослава. Ці успіхи дозволили розпочати *наступ на Київ*. 30 серпня 1919 р. денікінці його захопили (**«Київська катастрофа»**). 3 грудня 1919 р. керівництво УНР перейшло до *партизанських форм боротьби*. Окремі частини підпорядковані Директорії рушили по тилах денікінців та більшовиків, що отримало назву **першого зимового походу армії УНР**.

Скориставшись невдоволенням селянства, репресивною політикою білих та здобувши підтримку лідерів селянських повстанських загонів (*Н. Махно*), на початку 1920 р., Червона армія повернула контроль над більшою частиною України. С. Петлюра спробував здобути підтримку Польщі, уклавши у *Варшаві угоду з Ю. Пілсудським*. Проте **радянсько-польська війна** завершилася укладанням **18 березня 1921 р. Ризького миру**, за яким Західна Україна поверталася до Польщі і на решті українських земель визнавалася радянська влада. Армія УНР була *інтернована*, а уряд опинився в *еміграції*.

Останньою спробою повалити більшовицький режим за допомогою масштабного повстання селян, став **другий зимовий похід** залишків армії УНР на чолі з *Ю.Тютюнником* (листопад 1921 р.), але і він не приніс бажаних результатів.

2. Українські землі у міжвоєнний час

Поразка військ УНР-Директорії в 1920 р. призвела до остаточної перемоги в Україні радянської влади та відновлення **Української соціалістичної радянської республіки (УСРР)** з деякими атрибутами самостійної держави (Конституція УСРР 1919 р., уряд – Рада народних комісарів, законодавчий орган - з'їзд Рад та Всеукраїнський ЦВК, столиця - Харків, герб та ін.). Проте фактично за радянської влади Україна ніколи незалежною, самостійною державою не була. Вся влада в країні знаходилася в руках єдиної РКП(б) - Російської комуністичної партії (більшовиків), центр якої був у Москві. КП(б)У - Комуністична партія (більшовиків) України за статутом мала статус тільки обласної організації повністю підпорядкованої центру, так само як компартії інших республік РСФРР, а згодом і СРСР, який було створено 22 грудня 1922 р.

Загальний стан у країні загострювався економічною розрухою, яка була наслідком першої світової та громадянської війни, комуністичної політики «воєнного комунізму», засухою початку 20-х років. Стояли фабрики та заводи, внаслідок відтоку на село зменшилося міське населення. Все це призвело до голоду 1921-22 років, який охопив всю країну. Тільки в Україні голодувало 5,5 млн. чоловік, це становило чверть населення республіки. Від голоду померло 1,5 млн. чоловік.

Нова економічна політика (неп) замінила «воєнний комунізм». Її **політична мета** – зменшення соціальної напруги, створення міцної соціальної бази для радянського режиму. **Економічна мета** – припинення руйнівних процесів у народному господарстві, досягнення позитивної динаміки у розвитку економіки. **Соціальна мета** – створення сприятливих умов для розбудови соціалістичного суспільства. Також, шляхом переходу до непу, радянське керівництво сподівалося на *покращення зовнішньополітичного клімату*, вихід з міжнародної ізоляції.

Спробою заспокоїти «націоналів» було оголошення вже на початку 1923 року політики «**коренізації**», яка мала означати орієнтацію на місцеві кадри, розвиток національної культури, розширення прав периферії відносно центру.

Українізація – відгалуження загальносоюзної політики *коренізації*, проведення якої було ініційоване ВКП(б) у 1920-х рр. Період радянської українізації сьогодні поділяють на чотири етапи: початковий (1923-25), кульмінаційний (1925-28), завершальний або ліквідаційний (1928-33) та деукраїнізаційний (1934-41). Період радянської українізації звичайно пов'язують з трьома політичними діячами, які послідовно займали посаду наркома освіти УСРР: Григорієм Гринько, Олександром Шумським та Миколою Скрипником. **Мета українізації** полягала у зміцненні радянської влади в УСРР, залученні на свій бік національної інтелігенції та створення позитивного іміджу більшовицького режиму закордоном. *Здійснення цієї політики* полягало в українізації системи освіти та апарату державного управління, створенні умов для розвитку національно-культурного життя.

Українізація, як і коренізація взагалі, увійшла в непереможні протиріччя з централізаторськими тенденціями Москви, і вже на початку 30-х років була повністю **згорнута**. Було репресовано і фізично знищено тисячі представників творчої інтелігенції. Національне відродження перетворилося у «**розстріляне відродження**». Своєї кульмінації воно досягло 3 листопада 1937 р. Цього дня у Соловецьких таборах було знищено Л. Курбаса, М. Куліша, М. Яворського, В. Чеховського, В. Підмогильного, Г. Епіка, М. Ірчана, М. Вороного, О. Слісаренка, М. Ялового та інших. Загальна кількість розстріляних тоді діячів української інтелігенції *перевищувала 100 осіб*. Всі вони становили золотий фонд української нації. Однак, завдяки політиці “радянської українізації” 20-х років, незалежно від прагнень правлячої комуністичної партії, відбулися значні зрушення у розвитку української культури, література та мистецтво поповнилися великою кількістю талановитих творів, які збагатили українську націю.

У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП (б) було проголошено курс на **індустріалізацію** – комплекс заходів, спрямованих на прискорення розвитку промисловості. Після прийняття **першого п'ятирічного плану** індустріалізація набула *форсованого (прискореного) характеру*. Відмінною рисою індустріалізації був *пріоритет розвитку важкої промисловості та військово-промислового комплексу*.

«**Великий перелом**» у розвитку господарської системи країни вимагав рішучих заходів не тільки в промисловості, але й сільському господарстві.

Колективізація передбачала створення великих колективних господарств на основі окремих селянських дворів. Охопивши максимум селянських господарств, вона повинна була *ліквідувати в селі інститут приватної власності*. Значних втрат селянству принесло розкуркулення. На відміну від проголошених гасел проводилося воно не за класовим, а за майновим станом. За далеко не повними даними, в Україні під розкуркулення потрапило понад один млн. селян, з них 850 тис. було вислано за межі республіки, головним чином на північ, де більшість з них загинула. Це був основний масив освічених, працездатних та кваліфікованих сільських господарів. Ліквідація їх значною мірою, як і подальші репресії, підірвало генофонд української нації.

Справжнім злочином більшовицького режиму проти українського народу став **Голодомор 1932 – 1933 рр.**, що мав *штучний характер*, ставши наслідком не природних катаклізмів, а цілеспрямованої політики центру на вилучення продовольчих запасів селянства і, власне, був формою голодного терору проти нації. Саме в цей період було ухвалено так званий “закон про колоски” (7 серпня 1932 р.), за яким передбачалися вироки від 5 років до розстрілу. До судової відповідальності притягалися й діти. Голод призвів до втрати біля 7 млн. українського населення, масової дитячої безпритульності, людодства. Наслідком такої політики була деградація сільського господарства та знову ж таки великі людські втрати.

Починаючи з 1929 р. трьома великими хвилями Україною прокотилися **масові репресії**: перша – 1929-31 рр. (примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація УАПЦ, процес СВУ), друга – 1932 – 1934 рр. (штучний голодомор, постишевський терор, “кіровська хвиля”), третя – 1936 – 1938 рр. (так званий Великий Терор).

3. Україна в роки Другої світової війни

23 серпня 1939 р. міністри зовнішніх справ СРСР (В. Молотов) та нацистської Німеччини (Й. фон Ріббентрон) уклали **пакт про ненапад**, який був доповнено **таємними протоколами про розподіл сфер впливу у Східній Європі**. Підписання цього документу дозволило німцям розв'язати Другу світову війну, тоді як Радянський Союз отримав можливість приєднати західноукраїнські та західнобілоруські землі.

22 червня 1941 р. 190 німецьких дивізій перетнули кордони СРСР, тим самим розпочавши *радянсько-німецьку війну*. Наступ вели *три групи армій*: «*Північ*» (Прибалтика, Ленінград), «*Центр*» (Білорусь, Москва) та «*Південь*» (Україна, Кавказ). Запеклі бої точилися навколо Києва, Одеси, Харкова та інших міст України. Вже в перший період війни Україна зазнала великих жертв. В армію було мобілізовано понад 2 млн. українців. Незважаючи на героїчний опір німецьким військам, до грудня 1942 р. на радянсько-німецькому фронті в полон потрапило 3,8 млн. радянських військовослужбовців, тобто майже весь кадровий склад Червоної Армії на початок війни, з них 1,3 млн. українців. **22 липня 1942 р.** гітлерівці окупували *останній населений пункт УРСР – м. Свердловськ* на Луганщині.

Нацистський окупаційний режим здійснювався згідно плану «Ост». Він передбачав знищення та насильницьке виселення з України більшої частини місцевих жителів і поступове заселення її території колоністами з Німеччини. Надзвичайно жорстока окупаційна політика гітлерівців створила передумови для *розгортання потужного руху опору*. В Україні *рух опору* мав кілька течій – *комуністичну і некомуністичну*.

Комуністична партія організувала: а) підпільні антифашистські організації в містах і на селах та б) широко розгалужену партизанську мережу у лісовій місцевості. Партизанські загони та з'єднання часто змінювали своє місцеперебування, маючи постійні бази дислокації в лісних масивах Брянщини та Білорусії. Улітку 1942 р. в Москві було створено Центральний штаб партизанського руху і підпорядкований йому Український штаб. Партизанські загони діяли у прифронтовій зоні, здійснювали глибокі рейди в тил ворога, виконували терористичні акти проти окупантів та їх окремих функціонерів, провадили диверсії на військових та економічних об'єктах, вели рейкову війну. Німці вимушені були виділити 50 тис. солдатів для боротьби з партизанами.

За наказом командування радянські партизани проникли на територію Польщі, Чехословаччини, Румунії та Угорщини і діяли там разом з місцевими партизанами. Найвідомішими в Україні були загони та партизанські з'єднання Ковпака і Руднева, Федорова, Сабурова, загін “особливого призначення” Медведєва, який отаборився під Рівне і забезпечував діяльність радянського розвідника М.Кузнецова, який боровся, як проти німців, так і проти ОУН, тощо.

Бойові дії проти гітлерівців провадила і **УПА**, головним чином на Волині та в Карпатах, де користувалася широкою підтримкою місцевих жителів. Крім того, ОУН надсилала «похідні» бойові групи і у Східну Україну (до 3 тис. чол.). Але тут вони не знаходили підтримки населення і ставали легкою здобиччю гестапо та радянських підпільників.

УПА мала різні **джерела формування** («Поліська Січ» отамана Бульби-Боровця, що виникла восени 1941 р., збройні загони ОУН(м) та ін.). З весни 1943 р. ОУН(б) проводить силове об'єднання різних збройних націоналістичних загонів, внаслідок чого наприкінці 1943 р. була утворена

єдина УПА під командуванням генерала Тараса Чупринки (Роман Шухевич), яка на початок 1944 р. нараховувала до 40 тис. бійців. Чисельність УПА зростала в міру наближення до Західної України Радянської Армії, якій націоналісти планували завдати головного удару. Рух Опору в тилу нацистів наближував звільнення України та загальний крах Третього Рейху.

Контрнаступ Червоної армії під *Сталінградом* (19 листопада 1942 – 2 лютого 1943 р.) став не тільки **початком корінного перелому у Другій світовій війні**, але й дозволив перейти до визволення України. *18 грудня 1942 р.* було звільнено *перший населений пункт УРСР – с. Півнівку* на Луганщині (тоді Ворошиловградщині). Протягом зимової кампанії 1942 – 1943 рр. була звільнена значна частина Луганської, Донецької та Харківської областей. Нищівний розгром нацистських військ під Курськом відкрив можливість для звільнення усієї України. У вересні 1943 р. розпочалася грандіозна битва за Дніпро, яка закінчилася 6 листопада 1943 р. звільненням Києва.

У січні–лютому 1944 р. внаслідок успішно проведеної Корсунь-Шевченківської операції було оточено та розбито 10 дивізій німецьких військ, усього 80 тис. чол., з яких 55 тисяч були знищені, 18 тис. потрапили у полон. Ця битва отримала назву «другого Сталінграду» (там була оточена 330-тисячна армія противника). Чергова перемога прискорила подальше звільнення української території.

10 квітня була звільнена Одеса, у травні - Крим, у липні-серпні – Західна Україна. 14 жовтня 1944 р. було звільнено територію всієї України за станом на початок війни. 27 жовтня звільнено Ужгород, головне місто Закарпатської України, яка офіційно була приєднана до України вже після війни. **28 жовтня 1944 р.** стало днем **остаточного визволення України** від нацистських загарбників.

4. Розвиток УРСР у 1945 – 1991 рр.

Україні належить **визначний внесок у перемогу** над країнами-агресорами. Її **загальні втрати** становили **9 млн. чоловік**, з них 2,5 млн. – військові та 6,5 млн. – цивільні. У відсотковому відношенні до загальної кількості населення, більше України втратили тільки Польща і Білорусь.

У роки війни було **повністю зруйновано 714 міст і містечок, 28 тис. сіл, 16 тис. промислових об'єктів**. Стан занепаду переживало сільське господарство, зникло понад 28 тис. радгоспів і колгоспів. Матеріальні збитки республіки склали 286 млрд. карбованців (42% від загальносоюзних втрат).

Внесок українського народу у перемогу, змусив *Москву піти на формальне розширення прав України*. У березні 1944 р., з дозволу Кремля, виник **Наркомат закордонних справ УРСР** на чолі з *Д. Мануїльським*. Було створено окреме **міністерство оборони республіки**, яке очолив *С. Ковпак*. З **жовтня 1945 р. УРСР стає членом Організації об'єднаних націй (ООН)**, а з 1954 р. – членом **ЮНЕСКО** – авторитетної міжнародної організації ООН з питань освіти, науки і культури.

Втім, повернення радянської влади викликало і *нову хвилю репресій*. В післявоєнний період від сталінських репресій найбільше постраждали жителі західноукраїнських земель, яких звинувачували у співробітництві з німцями, належності до ОУН (Організація українських націоналістів) та УПА (Українська повстанська армія). В Західній Україні було поновлено проведення колективізації сільського господарства, перші кроки якої були зроблені ще до війни. Була заборонена та розігнана українська греко-католицька церква (1946 р.). Цілі *народи*, як то **кримські татари**, безпідставно звинувачувалися у колабораціонізмі та піддавалися насильницьким депортаціям.

Наслідком війни стало *об'єднання більшості українських земель в межах однієї держави*. У вересні 1944 р. між Польщею та УРСР було підписано угоду про обмін деякими прикордонними територіями. У травні 1945 р. уряд Чехословаччини погодився *на перехід Закарпаття до складу УРСР*. У лютому 1947 р., Румунія визнала *правомірність знаходження у складі УРСР Північної Буковини, Хотинщини та Ізмаїльщини*.

Смерть Й. Сталіна у березні 1953 р. загострила боротьбу за владу в партійній верхівці, в результаті якої *ЦК КПРС очолив М. Хрущов*, який ініціював ряд *ліберальних реформ* в управлінні державою і почав **політику десталінізації**. В 1956 р. на XX з'їзді КПРС обговорювалося питання про *«культ особи»* Й.Сталіна і прийнято низку половинчастих заходів з десталінізації суспільства. Засудження культу особи і масових репресій, хоча і носило непослідовний, обмежений характер, все ж сколихнуло суспільство, *започаткувавши процес затяжної кризи радянської політичної системи*. Представники української інтелігенції у зв'язку з цим піднімають питання про відродження української мови, літератури, культури, реабілітацію багатьох репресованих українських політиків, інтелігентів, робітників та селян. Різномічні зміни в житті радянського суспільства, пов'язані з перебуванням при владі М. Хрущова отримали назву *«відлиги»*.

З 1957 р. в СРСР провадилася чергова антирелігійна акція, яка значною мірою стосувалася й України. Внаслідок цієї акції в 1961 р. було ліквідовано майже половину всіх церков, монастирів, семінарій, які ще збереглися після погромів 30-х років.

Реформа освіти 1958 р. одним зі своїх завдань мала посилення русифікації школи і всієї України. В 60-х роках в обласних центрах та Києві українські школи становили 28%, російські – 72%; в інших містах відповідно 16 і 84 %.

В результаті зміни партійного і державного керівництва, що відбулася у 1964 р. на чолі Радянської держави став *Л. Брежнєв*. Роки його правління, за винятком перших п'яти років перебування при владі, характеризувалися *уповільненням темпів економічного розвитку країни, стагнацією в багатьох сферах суспільного життя, зростанням корупції та тіньової економіки*. Все це стало свідченням *глибокої кризи радянської моделі розвитку*.

В Україні з 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії був **Петро Шелест** (1963 – 1972), який при всій своїй відданості ідеям марксизму-ленінізму, не боявся захищати інтереси України в економіці та культурі і намагався проголосити власну точку зору на деякі проблеми. В 1970 р. він видав книгу «Україна наша радянська», в якій сміливо, як на той час, відстоював історичну автономію України, прогресивну роль українського козацтва, проголошував необхідність берегти як найдорожчий скарб українську мову. За підтримку українських письменників, захист української мови та культури, боротьбу проти русифікації республіки він був звільнений Брежнєвим з посади.

Першим секретарем компартії України стала близька до Брежнєва людина **Володимир Щербицький** (1972 - 1989), який вів послідовну політику *деукраїнізації* України. На відміну від Шелеста, який за визначенням політологів був ортодоксом з «національними комплексами», Щербицький був ортодоксом без «комплексів». Починаючи з 1972 р., коли святкувалося 50-річчя заснування СРСР, *русифікація* охопила всі галузі культури, література, мистецтво все більше деградувало. Проте, і в цей час крізь перепони та заборони пробивалися паростки справжньої художньої творчості, з'являлися талановиті книжки, кінофільми, живописні твори тощо.

70-ті роки були часом зародження кризи соціалістичної системи в СРСР, яка чітко проявилася на початку 80-х років. Активізувався дисидентський рух. Важливим етапом захисту прав людини та національних прав України було утворення в 1976 р. *Української Гельсінської Групи*, яка ставила за мету ознайомлення українського суспільства з Декларацією прав людини, прийнятою ООН ще у 1948 р. Члени групи збирали докази порушення владою прав громадян України, в тому числі національних прав, русифікації українського населення, встановлювали контакти з іноземними країнами, добивалися акредитації в Україні представників іноземної преси, вільного обміну інформацією та ідеями.

На початку 80-х рр. **криза** в СРСР охопила всі сфери життя. Економіка не могла забезпечити потреб країни. Зниження цін на нафту та газ на міжнародному ринку, війна СРСР в Афганістані сприяли подальшому загостренню кризових явищ. В суспільстві душилися будь які спроби виявлення незалежної суспільної думки. В державі розквітала корупція і бюрократизм.

Критична ситуація примусила нового Генерального секретаря ЦК КПРС **Михайла Горбачова** у квітні 1985 р. заявити про докорінну зміну економічного, соціального та зовнішнього курсу країни. Було взято орієнтацію на перебудову, демократизацію, гласність. *Перебудова* була спробою мирного переходу від тоталітарного до цивілізованого суспільства. Але експериментування нової політики не принесли істотних змін.

Фатальні наслідки для населення та економіки України мала технічна *катастрофа* на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.).

Мільйони людей в різних куточках України відчули згубний вплив радіації.

В другій половині 80-х рр. національно-визвольний рух в Україні продовжував наростати. З 1987 р. починаються деякі послаблення в репресивній системі. Під тиском світових демократичних сил радянська влада починає звільняти дисидентів з-під арешту та заслання, хоча цей процес було розтягнуто до 1989 р. Українські політв'язні після виходу на волю активно включаються у політичну боротьбу.

З 1988 р. Українська Гельсінська Група була перетворена в **Український Гельсінський Союз**, який очолили Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Горинь. З цього часу в Україні виникає багато організацій і груп з різними політичними спрямуваннями та програмами культурного відродження: антисталінське товариство "Меморіал", Союз незалежної української молоді (СНУМ), Християнсько-Демократичний Фронт та ін.

В 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та активних учасників Українського Гельсінського Союзу було створено **Народний Рух України** (НРУ), який виступив на захист української мови, культури і висунув свою програму економічного та політичного розвитку України.

Відроджується Українська Автокефальна Православна церква і Українська греко-католицька церква, підпорядкована Ватикану. Життя України політизується. З'являється велика кількість незалежних періодичних видань, відроджується національна символіка України. Вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР завершилися тим, що четверту частину депутатських мандатів отримав Демократичний блок. З Конституції було усунено статті про керівну та організуючу роль комуністичної партії. Відновлюється багатопартійна система в Україні, як і в інших республіках, знищена на руїнах Російської імперії ще у 1918 р.

5. Українська культура у ХХ ст.

5.1. Культура України початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ ст., а з іншого - йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях:

- 1) збереження національно-культурних традицій (народницька теорія);
- 2) орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури («європеїзація», «космополітизм», «модернізм»).

Традиційні тенденції в царині літератури - **романтизм** і **неореалізм** поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють «нову школу» української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя

українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М. Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913р.)

На початку століття в *українській літературі* помітне місце займали письменники, творчість яких у роки радянської влади замовчувалася або спотворювалася. Серед них В. Винниченко – діяч Центральної Ради, прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б. Лєтант – поет, прозаїк, видавець творів Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В. Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою «Золоті ворота», де підкреслювалася національна ідея, В.Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі «Сонця руйни» описані події 1663 – 1687 рр., даються портрети П. Тетері, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича.

Початок нашого сторіччя характеризувався прогресом в галузі *музичної культури*. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М. Лисенка.

В Україні в галузі *живопису і графіки* активно працювали такі майстри, як О. Мурашко, О. Новаківський, І.Трут, П. Ковжун, Г. Нарбут, М. Сосенко, М. Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О.Архипенко - творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку *національного театру*. У 1904 р. М. Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 р. там же функціонував український стаціонарний театр М. Садовського, у 1915 р. І. Мар'яненко заснував Товариство українських акторів. Театри і трупа Наддніпровської України і Галичини ставили п'єси Л.Українки, О. Олеся, В. Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 р. Л. Курбас став організатором «Молодого театру» у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва.

З'являється український *кінематограф*. Перші українські хронікальні фільми були відзняті у Харкові. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як «Наталка Полтавка», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», в яких брали участь видатні українські актори - М.Садовський, М.Заньковецька, Л.Лінницька.

В Україні продовжувався прогрес *науки*. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д.І.Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини -

І.Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А. Кримський. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке очолив М. Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів «Записок наукового товариства», 35 томів «Етнографічного збірника», 15 томів «Матеріалів з української етнології», 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, що тривала. Хоча у 1904 р. кабінет міністрів Росії визнав шкідливим заборону української мови, до 1917 р. в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою. На початку першої світової війни активізувався наступ на українство: заборона мови, масові арешти і заслання інтелігенції. Це насамперед стосувалося території Галичини, зайнятої Росією в ході воєнних дій.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій.

5.2. Українська радянська культура

Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і роки - один з разючих феноменів української історії. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася. В умовах *непу*, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Серйозні успіхи були досягнуті в **освіті**, зокрема ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!», до початку 1930 р. в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1,6 мільйона учнів.

У 1934 р. для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1-4 класи), семирічна (1-7 класів) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта.

В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми). Якщо в 1927 р. середніх спеціальних навчальних закладів було 158, в яких навчалася понад 31 тисяча чоловік, то в 1940 р. їх було 590 з числом учнів майже 400 тисяч.

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в

1919 р., робітничих факультетів, заснованих в 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Більшість студентів складала діти робітників та селян.

Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська **наука**, як фундаментальна, так і прикладна. У розвиткові української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В. Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д. Заболотний, математик М. Крилов, економіст М. Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О. Корчак-Чепурківський, літературознавець С. Єфремов, О. Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є. Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М. Грушевський, який в 1924 р. повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал «Україна», «Наукові збірники» історичної секції.

Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався **літературний процес**. З'явився такий напрям, як **пролеткультівство**. Це була лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури», яка відповідала б «пролетарській психіці». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В. Блакитний, Г. Михайличенко, М. Семенко, М. Хвильовий.

Український **футуризм**, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О. Слісаренко, В. Ярошенко, М. Терещенко).

Ще в роки революції на чолі з М. Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М. Рильський, П. Філіпович, М. Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх **«неокласиками»**.

У першій половині 20-х років з'являється **«теорія боротьби двох культур»** (української і російської), яку активно відстоював один з лідерів комуністичної партії України Д.Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія була засуджена на офіційному рівні.

Масово виникали різноманітні літературні гуртки, спілки («Плуг», «Гарт», «ВАПЛІТЕ»). З'явилася ціла плеяда талановитих письменників і публіцистів: М. Зеров, Г. Косинка, М. Хвильовий, В. Еллан-Блакитний, М. Драй-Хмара тощо.

Втім, вже з другої половини 1920-х рр. партійне керівництво намагалося загнати українізацію у певні рамки. У 1926 р., після листа Й. Сталіна до Л. Кагановича, почалися утиски М. Хвильового, приводом до чого став його виступ у літературній дискусії з гаслом «Геть від Москви!», що не мав жодного політичного підтексту; тоді ж з України вислали О. Шумського; у 1928 – 1929 рр. припинили існування творчі об'єднання ВАПЛІТЕ, Ланка-МАРС, переслідувань зазнавали поети-неокласики; було ліквідовано УАПЦ та розгромлено Українську Академію Наук тощо. **Завершення українізація** співпало з призначенням на посаду секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева (1933). Було розгорнуто масштабні репресії проти активних діячів українізації та розпочато послідовну русифікацію.

Небувалу популярність у 20-і роки набуває **театральне мистецтво**. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса "Березіль". Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності.

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського **кіномистецтва** О. Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилїстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Українське **образотворче мистецтво** на початку ХХ ст. розвивалось у руслі основних стилів, течій і жанрів світового мистецтва. Українські художники були добре ознайомлені з кращими зразками світового мистецтва. Видатними живописцями жанру побуту був М. Пимоненко (1862 – 1912), пейзажисти С. Васильківський, В. Орловський, П. Шевченко, І. Труш, К. Костанді. Майстрами портретного живопису були Іван Труш, брати Федір та Василь Кричевські, Олекса Новаківський. До історичної тематики звертались Ф. Красицький, М. Самокиш, М. Івасюк. Це період особливого сплеску авангардного мистецтва. Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич – основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як супрематизм, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур.

Ще тяжчі часи переживала українська культура в роки Другої світової війни. Дуже багато творчої інтелігенції — літераторів, науковців, артистів

загинули в боях, померли від голоду. Провідною тематикою мистецтва і літератури став патріотизм, героїзм, захист Вітчизни, праця на перемогу.

XX ст. збагатило українську **музичну культуру** чудовими творами К. Стеценка (1882–1922), М. Леонтовича (1872–1921), Ф. Вериківського, В. Верховинця, М. Віленського, П. Демуцького, П. Козицького, К. Данькевича, А. Кос-Анатольського, В. Косенка, Б.Лятошинського, Григорія та Платона Майбород, Л.Ревуцького, Я.Степового, А. Філіппенка, А. Штогаренка, М. Скорика, Л. Колодуба, І. Шамо, Є. Станковича, Л. Дичко, Ю. Рибчинського, І. Кириліної. Великий вплив на розвиток музичної культури та музики мало професійне музичне мистецтво XIX, XVIII ст., попередніх поколінь, музична пісенно-фольклорна творчість, етнографічне музикознавство.

Світове визнання здобули **українські співаки** С. Крушельницька, О.Петрусенко, Б.Гмиря, М.Литвиненко-Вольгемут, М.Гришко, З.Гайдай, І. Паторжинський, І. Козловський, Д. Гнатюк, Б. Руденко, Л. Руденко, А. Солов'яненко, Д. Петриненко та О. Гришко, майстри сцени О. Сердюк, Н. Ужвій, А. Бучма, Г. Юра, Ю. Шумський, В. Добровольський та ін. Світову славу здобув Київський хор О. Кошиця, хор ім. Г. Верьовки під керівництвом народного артиста України академіка А. Авдієвського, капела «Думка», ансамбль танцю України ім. П. Вірського, Український державний симфонічний оркестр, народний самодіяльний хор Л. Яценка, капела бандуристів, хори «Київ», «Хрещатик».

Українська **архітектура** XX ст. вагомим внеском лягла в скарбницю української та світової культури. У зодчестві того часу панівним стилем в архітектурі і мистецтві був модерн (фр. moderne – сучасний, новий). Його принципи руйнували канони інших стильових напрямів, зокрема класицистичного, відкривались можливості для творчого розвитку на основі національних традицій. Митці часто ставали на позиції розуміння прекрасного в раціональному. Для споруд раціоналістичної спрямованості характерні витонченість, тендітність, графічність ліній, площинність фасадів. Митці ототожнюють прекрасне з легкістю, прозорістю, простором.

Раціоналістичний модерн спрощував і виявляв функції об'єкта в декорі споруди. Раціоналістичний модерн перетворював корисне у витончене.

На початку XX ст. в Україні творили такі видатні архітектори, як А.І. Бернардацці, Л.А. Владек, В.В. Городецький, О.Б. Мінкус, Ф.А. Троунянський, Ф.Н. Неструх, О.В. Кобелєв, П.Ф. Альошин, Е.П. Бродтман, О.М. Вербицький, В.О. Осьмак, О.М. Гінзбург, К.Н. Рженішевський, О.Л. Красносельський, В.С. Скоробагатов. Майже всі вони працювали в стилі модерн, ведучи пошук пластичних можливостей нових конструкцій та матеріалів, виробляючи нову пластичну мову.

Друга половина XX ст. в українській культурі характеризується як складний, насичений і неоднозначний період. На перше повоєнне десятиліття прийшовся **розквіт соціалістичного реалізму**. Ідеологічний фактор був домінуючим у культурі, а митці були змушені у межах єдиного творчого методу. Проте **хрущовська «відлига»** помітно активізувала національно-

культурне життя республіки. Відбувся *перегляд деяких стереотипів культурної політики*, зріс інтерес до національних духовних цінностей, це супроводжувалося реабілітацією репресованих діячів науки і культури.

Література. Атмосфера кінця 1950-х років сприяла *формуванню молодого покоління літераторів*, так званих «шістдесятників» (насамперед, письменників): Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, Г. Тютюнник, В. Стус. Своєю творчістю вони заперечували пануючу тоді зневагу до особистості і боролися за національні культурні цінності, свободу і людську гідність.

Початок 1970-х років – це епоха *самвидаву*, насамперед, *політичної публіцистики* (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз). Незважаючи на «класово-партійну» ідеологію, з'являються *високохудожні твори* О. Гончара («Тронка», «Собор», «Чорний яр»), Ю. Мушкетика («Позиція», «Рубіж»), П. Загребельного («Диво», «Роксолана», «Розгін») та інші. Плідно працювали *поети* Л. Костенко, Д. Павличко, В. Стус, Б. Олійник.

П'ятнадцятиріччя (1970 – 1985 рр.) – *криза «адміністративного безчинства»* радянської влади в Україні по відношенню до творчої літературної інтелігенції. Ідеологічні і цензурні перепони не залишали місця творчому пошуку.

Образотворче мистецтво УРСР теж характеризується *пануванням соцреалізму*. Одіозне мистецтво, позначене ідеологічною запрограмованістю, догматизмом і плакатністю відображалось у творчості багатьох українських художників. З загального художнього процесу того часу випадає творчість видатної *примітивістки* К. Білокур («квітковий іконопис») та Т. Яблонської, яку називають «*стихійним екзистенціалістом*». Художниці продовжували фольклорні традиції українського мистецтва, що, звичайно, було далеко від панівного художнього стилю.

Театр і кінематограф. Активізація національно-культурного життя УРСР на межі 1950-х – 1960-х рр. стимулювала зростання інтересу суспільства до *театрального мистецтва*. Поряд з так званим *репертуаром «на замовлення»*, з'являються оригінальні, новаторські твори, здійснюються пошуки високохудожніх засобів їх відтворення, працюють талановиті актори і режисери. *Театр стає «режисерським»*, серед *неординарних режисерів-новаторів* слід виділити Л. Танюка, С. Данченка, Р. Віктюка.

Невід'ємною частиною сучасної української культури стало *кіномистецтво*. Саме наприкінці 1950-х відбувалося відродження українського кіно, яке прийнято називати «*поетичним*». Йому були притаманні символізм, метафоричність та алегоричність. Кінострічки «*Тіні забутих предків*» С. Параджанова, «*Білий птах з чорною міткою*» та «*Вавилон ХХ*» Ю. Ільєнка, «*Кам'яний хрест*» Л. Осики стали визнаними шедеврами кіномистецтва не тільки в Україні, а й всьому світі. Зросла роль фільмів в яких піднімалися *питання людської гідності, права на особисте життя* (К. Муратова, Р. Балаян, М. Беліков, Л. Биков, К. Єршов).

У 50 – 80-х роках ХХ ст. в **українській музиці** вирізняються чотири основні потоки: *фольклорний, популярний, професійно-композиторський* (класичний) і *рок-музика*. Визначні виконавці *С. Ротару, Н. Яремчук*.

Тема п'ята
**ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1991-2016 рр.)**

**1. Проголошення державної незалежності республіки. Перші кроки
державотворення (1991 – 1996 рр.)**

Восени 1990 р. почався останній етап кризи тоталітаризму, адміністративно-командної системи. Розпочавшись ще за часів «перебудови», попри використання демократичних гасел на кшталт «нове політичне мислення», «демократизація», «гласність», криза поглибилася і через рік закінчилася розпадом Радянського Союзу. Радянська система зазнала краху.

Навесні 1991 р. розпочалися *переговори* між керівниками 9 республік, зокрема і УРСР та президентом СРСР М. Горбачовим *стосовно умов укладання нового союзного договору*, який би будувався на засадах широкої автономії республік і засвідчував їх право вільного виходу із складу СРСР – *«новоогарьовський процес»*. У червні 1991 р. розгляд тексту Союзного договору ВРУ було перенесено на вересень. Невдовзі депутати ухвалили закон, що передбачав *заснування поста Президента УРСР*.

У серпні 1991 р, *консервативна опозиція*, до якої входили глави низки союзних міністерств, у тому числі і силових (Д. Язов, В. Крючков, Б. Пуго), створила *Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС)* на чолі з віце-президентом СРСР *Г. Янаєвим*. Консерватори намагалися *зірвати підписання нового союзного договору та призупинити процеси демократизації країни*. Проте, як у центрі, так і на містах масова підтримка була на боці демократичних сил, це зумовило *провал путчистів*. Поразка ДКНС стала *сигналом до остаточного демонтажу радянського ладу*.

24 серпня 1991 р. під час позачергової сесії Верховної ради УРСР було прийнято **Акт проголошення незалежності України**. Створення незалежної держави *було підтримано понад 90% населення республіки на загальноукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.* Тоді ж відбулися і *перші вибори президента*. Громадяни надали перевагу **Л. Кравчуку**.

У грудні 1991 р. главами Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) і Білорусі (С. Шушкевич) були підписані **Біловезькі угоди**, які передбачали *розпуск СРСР та створення Співдружності Незалежних Держав (СНД)*.

Після утворення СНД *міжнародне співтовариство* з розумінням поставилося до появи нової незалежної держави. На другий день після референдуму про *визнання* нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Литва і Латвія, 5 грудня до них приєдналися одразу п'ять країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія. У грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 країн світу, з більшістю яких Україна обмінялась посольствами. Це поклало край ізоляції України від світового співтовариства.

Угода про створення СНД не усувала *суперечностей і проблем* у відносинах між колишніми республіками. Спочатку загострилися суперечності між *Росією і Україною* щодо ядерної зброї і долі Чорноморського флоту. Маючи головну базу в Севастополі і налічуючи близько 300 кораблів і 60–70 тис. екіпажу, цей флот був конкретним втіленням вікового прагнення Росії до незамерзаючих портів. Улітку 1992 р. у розв'язанні деяких з цих суперечностей було досягнуто певного прогресу. У червні і серпні Президенти Л. Кравчук і Б. Єльцин зустрілися в Криму і вирішили встановити подвійний контроль над Чорноморським флотом на п'ять років. На початку 1993 р. Київ і Москва нарешті домовилися про поділ зовнішніх боргів і вкладень, а також про економічне співробітництво.

Поступово почали розв'язуватися і деякі інші *проблеми* між країнами СНД і Україною, яка вважала за краще бачити в СНД засіб «цивілізованого розлучення» з колишнім СРСР та обговорення спільних, переважно економічних, проблем. Президент України Л. Кравчук не бажав, щоб ця організація була наддержавним утворенням зі своєю бюрократичною структурою, яка будь-яким чином обмежувала б незалежність України, загрожувала її суверенітету. З цих причин Україна не підписала Статут СНД, а 24 вересня 1993 р. Л. Кравчук дав згоду на входження України до економічного союзу незалежних держав як «асоційованого члена».

Підвалини української державності почали закладатися, ще у *вересні 1991 р.*, коли Верховна Рада видала *постанову про запровадження у обіг на території республіки купонів-карбованців*, що символізувало *вихід УРСР з рубльової зони*. Осінню 1991 р. з'явилися закони «Про громадянство України» та «Про державний кордон», а 9 грудня «Про збройні сили».

Вагоме значення у побудові нової незалежної держави мала *відмова від старих радянських символів*. 15 січня 1992 р. Президією Верховної Ради було видано *Указ «Про державний гімн України»*, у якості якого депутати затвердили вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», покладений на музику М. Вербицького. У якості інших національних символів було прийнято *синьо-жовтий прапор* та *тризуб*, що став малим гербом України.

Здобуття Україною незалежності в умовах гострої економічної кризи та погіршення соціально-економічного становища населення сприяло створенню *нових політичних партій*. У демократичному суспільстві партії є сполучною ланкою, через яку уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує собі соціальну базу для здійснення власного курсу, а народ, у свою чергу, може на найвищому рівні виражати свою думку і в такий спосіб впливати на офіційну лінію. Розвиток багатопартійності в Україні характеризується виникненням і функціонуванням значної кількості політичних партій. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то в грудні 1993 р. – 27, у березні 1997 р. – близько 40, а наприкінці 1999 р. – понад 90. Для новостворених партій характерні нечисленність партійних лав та невизначеність соціальної бази. Наприклад, у квітні 1993 р. загальна кількість членів усіх партій не перевищувала 200 тис. осіб, що становило близько 1 %

виборців. Більшість партій у своїх програмних документах не зазначають чітко, виразниками інтересів яких груп вони є. Їх програми нерідко дуже схожі і характеризуються загальнодекларативними гаслами та апелюванням до всього народу. *Особливістю українських партій* є також їх порівняно виразна **географічна зорієнтованість**. **Націонал-демократи** домінують у **Західній** Україні, партії **лівої орієнтації** – у **Східній**. Однією з особливостей українського варіанта багатопартійності стала поява на політичній арені незареєстрованої, неструктурованої **«партії влади»**, яка реально утримує владні важелі й істотно впливає на перебіг подій в Україні.

Протягом 1992–1994 рр. Верховна Рада України ухвалила майже півтисячі **законодавчих актів**. Втім, відсутність чіткого бачення основних етапів побудови демократичного суспільства та багатокладної, ринкової економіки, зробило більшість з них малоефективними та непристосованими до нових умов. *Недосконале національне законодавство* відштовхнуло потенційних інвесторів та негативно позначилося на економічному розвитку молодій державі.

Ситуація у країні погіршувалася через *напружені відносини між Президентом та парламентом*. Неможливість знайти консенсус, привела до **дострокового припинення їх повноважень**. Навесні 1994 р. відбулися *вибори до Верховної Ради*. За їх результатами найбільші фракції у парламенті були створені *комуністами* (90 депутатів), *рухівцями* (22 місця), членами *Селянської партії* (21 мандат) та *соціалістами* (15). У червні – липні 1994 р. відбулися *два тури президентських виборів*. У другому турі більшість виборців підтримало чинного прем'єр-міністра **Л. Кучму**. Беззаперечними досягненнями першої каденції Л. Кучми стала *стабілізація фінансової системи* внаслідок запровадження гривні та *прийняття Конституції*.

В умовах дискусій щодо шляхів розвитку держави важливим моментом стала розробка **нової Конституції України**. Вона була прийнята **28 червня 1996 року**. Вона закріпила модель державного устрою України – **президентсько-парламентську республіку**, розподіл державної влади між трьома гілками – законодавчою, виконавчою та судовою, підтвердила демократичну форму місцевого самоврядування – у формі Рад народних депутатів різних рівнів (від районних до Верховної Ради), проголосила основні права та обов'язки громадян, головні принципи державної політики. Однак дискусії про вибір шляхів тривали і надалі.

2. Політичний розвиток та соціально-економічний розвиток незалежної України – досягнення і проблеми

Уповільнення і непослідовність ринкових реформ *часів «перебудови»* викликало **системну кризу народного господарства**, яка ще більше поглибилася *після розпаду СРСР і розриву сталих економічних зв'язків*. В умовах *глибокої фінансової кризи, інфляції, виснаження золотовалютних резервів*, керівництво держави восени 1994 р. вирішило звернутися до

політики «шокової терапії». Вона передбачала лібералізацію цін і проведення масштабної приватизації. Ці заходи мали приборкати інфляційні процеси, зрівняти рівень попиту і пропозиції на ринку, створити міцний фундамент для переведення всього господарства на ринкові рейки.

Глобальні помилки були допущені під час проведення приватизації, що призвело до зосередження значної частини промислового потенціалу країни в руках невеликої групи людей – **олігархів**, тоді як все більше громадян України знаходилося за межею бідності. Загрозу ринковим відносинам представляв розгул криміналітету, який робив ставку на переділ власності і **тіньову економіку**.

Посилення лівих політичних сил далось взнаки і під час **президентських виборів у жовтні 1999 р.**, коли головним опонентом діючого президента став лідер КПУ П. Симоненко. Лише в результаті повторного голосування та підтримки з боку сил національно-демократичного спрямування, **Л. Кучма здобув перемогу**. Прем'єр-міністром України став В. Ющенко, який до цього очолював Національний банк.

Другий термін президентства Л. Кучми пов'язують з **низкою гучних політичних скандалів**. Навесні 2001 р. Україна пережила **політичну кризу**, викликану **вбивством журналіста Г. Гонгадзе**, який був відомий серією критичних публікацій на адресу вищих посадовців, яких він звинувачував у розробці різноманітних корупційних схем. **«Справа Гонгадзе»** та пов'язаний з нею **«касетний скандал»**, значно підірвали народну довіру до влади. Відчувши протестні настрої у суспільстві, опозиційно налаштовані політики почали **вимагати імпичменту президента**. По великих містах країни у березні 2001 р. пройшла **хвиля масових акцій під гаслом «Україна без Кучми!»**, а у столиці навіть відбулися сутички протестуючих з правоохоронцями. І хоча опозиція не досягла відставки президента, його імідж як у середині країни, так і за її межами, суттєво постраждав.

Наприкінці 2002 р. Президент проголосив про наміри проведення масштабної **політичної реформи**. Її основним напрямом має стати перетворення України з президентсько-парламентської республіки на **парламентсько-президентську**. Наприкінці 2003 р. законопроект щодо змін в організації президентських виборів 2004 р. був прийнятий Верховною Радою України („за” проголосувало 276 депутатів). Він передбачав, що обрання Президента України у 2004 р. буде всенародним, як і до цього, але термін повноважень новообраного Президента завершиться вже у 2006 р., коли буде обрано новий склад Верховної Ради. Саме вона надалі й обиратиме Президента та формуватиме уряд (серед сучасних країн Західної Європи подібна система існує у ФРН).

Важливим етапом історії України стали **президентські вибори 2004 р.** Основна **боротьба** розгорнулася між В. Януковичем та В. Ющенком. Після другого туру переможцем оголосили В. Януковича, але спостерігачами **фіксувалося безліч порушень і фальсифікацій**, які істотно вплинули на підсумки голосування. Виборці, які підтримували опозиційного кандидата, 21

листопада 2004 р. розпочали мирну акцію протесту на Майдані Незалежності у Києві, що отримала назву «**Помаранчевої революції**». Верховний Суд анулював результати президентських перегонів та призначив переголосування. **Президентом обрали В. Ющенка.**

В. Ющенко ініціював проведення багатьох реформ, зокрема у системі правоохоронних органів (розпуск ДАІ), скасування візового режиму для громадян ЄС та США, запровадження істотної матеріальної допомоги при народженні дитини. В той же час, Президент не зміг зберегти єдність у стані колишніх союзників. У вересні 2005 р. відправлено у відставку уряд Ю. Тимошенко. На **виборах до Верховної Ради у 2006 р. перемогла Партія Регіонів.** Її лідер, В. Янукович отримав посаду прем'єр-міністра.

На **президентських виборах у січні-лютому 2010 р.** головними претендентами на перемогу були В. Янукович та Ю. Тимошенко. З відривом у 3% **переміг В. Янукович.** За часів його президентства у суспільно-політичному житті України поширилися такі негативні явища, як корупція, зловживання владою, нехтування демократичними принципами управління тощо.

Каталізатором народного невдоволення діями влади стало рішення Кабінету Міністрів від 21 листопада 2013 р., призупинити процес підготовки до укладання угоди про асоціацію з ЄС. Це спричинило масові акції протесту, центром яких став Майдан Незалежності у Києві. Внаслідок виступів «Євромайдану», 22 лютого 2014 р., після кількох невдалих спроб силового вирішення конфлікту, **В. Янукович зрікся президентства.**

Президентські повноваження тимчасово перейшли до О. Турчинова, а уряд очолив А. Яценюк. У березні 2014 р. відбулася фактична окупація АР Крим військами Російської Федерації, а у квітні сепаратистський рух поширився на Донбасі. З метою його локалізації, українська влада перейшла до проведення масштабної **антитерористичної операції (АТО)**, що охопила територію Донецької і Луганської областей.

На **позачергових виборах президента у травні 2014 р.** переконливу перемогу отримав П. Порошенко, а **парламентські вибори у жовтні 2014 р.** принесли успіх пропрезидентському блоку та «Народному Фронту» – політичній силі чинного прем'єр-міністра А. Яценюка.

Молода українська держава почала здобувати міжнародне визнання одразу після проведення всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. Першими Україну визнали Канада і Польща. До кінця року дипломатичні стосунки було встановлено з 68 країнами.

3. Міжнародне становище та зовнішня політика України

Протягом 1990-х рр. Україна намагалася **проводити багатовекторну зовнішню політику**, підтримуючі зв'язки з колишніми республіками СРСР у рамках СНД та розширюючи контакти з європейськими країнами і США, при цьому зберігаючи позаблоковий статус. У 1994 р. Україна **позбулася статусу ядерної держави.** У січні було підписано тристоронню угоду між Україною,

США та Росією, що передбачав виведення стратегічних ядерних ракет з території нашої держави.

У березні 1994 р., під час візиту Л. Кравчука до Вашингтона, **підписано договір про дружбу та співробітництво з США**. Невдовзі аналогічний договір укладено з ЄС. Навесні 1994 р. Україна стає учасником програми співробітництва з НАТО «Партнерство заради миру». Безперечним досягненням української дипломатії став вступ країни до **Ради Європи**.

Непросто складалися **українсько-російські взаємини**. «Економічні війни», територіальні претензії Російської Федерації (щодо Криму та Севастополю), не дозволяли налагодити добросусідські відносини. Лише 31 травня 1997 р. було підписано масштабний договір «**Про дружбу і кордони**», що значно покращив стосунки з Росією. З початку 2000-х рр. темпи євроатлантичної інтеграції України значно знизилась, натомість більш інтенсивними стали зв'язки з партнерами по СНД.

Президент В. Ющенко висловив бажання якомога швидше інтегрувати Україну до європейського політичного простору. Проте практичних досягнень було небагато, одним з них стало **приєднання у 2008 р. до Світової Організації Торгівлі (СОТ)**. Поворот у зовнішній політиці України було вкрай негативно сприйнято у Москві. Росія вдалася до надзвичайно агресивної політики економічного пригнічення та інформаційного тиску на Україну («газова війна», антиукраїнська пропаганда у ЗМІ тощо).

В. Янукович, формально декларуючи продовження євроінтеграційного курсу України, на практиці знову повернув у бік Росії, про що свідчило укладання у квітні 2010 р. **Харківських угод** з тодішнім президентом РФ Д. Медведевим щодо пролонгації терміну перебування російського чорноморського флоту у Криму до 2042 р. В обмін на це, Росії зменшила закупівельні ціни на газ для України.

Саботування президентом і урядом М. Азарова заходів щодо підписання угоди про асоціацію з ЄС восени 2013 р., спричинило події «Євромайдану» та зміну влади. Скориставшись певною невизначеністю ситуації в Україні **навесні 2014 р., Росія анексувала Крим** та почала закидання диверсійних груп у східні області країни. Це привело до різкого **погіршення українсько-російських взаємин**, які на осінь 2014 р. перебувають фактично у стані неоголошеної війни. З іншого боку, нова українська влада отримала значний кредит довіри з боку міжнародної спільноти. У березні 2014 р. було підписано політичну, а у червні – економічну частину угоди про асоціацію з ЄС.

4. Здобутки та проблеми української культури на сучасному етапі

Проголошення незалежності України викликало високе **піднесення національного духу**, нові сподівання. У цей період було досягнуто значних успіхів у поширенні української мови як державної, було прийнято Закон про мови та інші важливі акти.

За останні роки було зроблено чимало для адаптації сфери культури до нових соціально-економічних умов. З цією метою розроблено й прийнято ряд **нових законів** для сприяння розвитку окремих сфер культури: «Про музеї й музейну справу», «Про бібліотеки й бібліотечну справу», «Про кінематографію», «Про охорону культурної спадщини», «Про вивіз, ввіз і повернення культурних цінностей», «Про добродійність і благодійні організації». Державне фінансування української культури здійснюється за «залишковим принципом». Тому особливо цінною є допомога благодійних фондів і меценатів, що виділяють засоби на проведення широкомасштабних акцій, фестивалів, культурно-художніх проєктів, на розвиток тих або інших областей культури. З 1994 року діють Фонд сприяння розвитку мистецтва й фонд «Відродження». В 1995 році почав діяти Міжнародний благодійний фонд «Українська ліга меценатів».

Основним змістом українського культурного оновлення і відродження була самовіддана праця багатьох **дослідників**, ентузіастів, практиків з реконструкції тяжко zdeформованої культури, залучення до нового життя великих набутоків, які або були під арештом, або призабулись, або були невідомими. Фантастичний пласт забороненого або замуленого часом став відкритим і оновлює величну «ікону» нашої культури.

Осмисленню шляхів розбудови української культури присвячують свою роботу **установи Національної академії наук** (Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики ім. М. Рильського, Інститут археології, Інститут літератури, Інститут соціології, Інститут філософії). Опрацьовано кілька концепцій розвитку української культури за участю відомих учених Г. Д. Вервеса, І. М. Дзюби, М. І. Гончаренка, М. В. Поповича, П. П. Толочка та ін.

Перспективність розвитку української культури залежить від готовності її представників до культурної активності, яка в значній мірі залежить від стану їхнього менталітету. У ньому як характерну рису українця багато дослідників називають комплекс меншовартості, утрату національної гідності.

Сьогодні основним засобом в освоєнні здобутків української культури є **засоби масової комунікації** (радіо, телебачення, преса, кіно), позитивний вплив яких відзначає три чверті громадян. Більшість громадян важливим здобутком національної культури останніх років вважає насамперед «зрушення в оволодінні громадянами державною мовою», яке закладає основи подальших позитивних змін.

У 1999 р. в більш ніж 60% середніх навчальних закладів викладання здійснювалося державною мовою, за винятком декількох регіонів. У системі середньої **освіти** зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією - гімназії, ліцеї. Діє програма державної підтримки обдарованих дітей. В 2000 р. почато перехід на 12-річну середню освіту. Однак соціальне розшарування населення все частіше додає системі освіти по суті становий характер. Державні школи зазнають фінансових труднощів, вчителям

нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання, оскільки промисловість неспроможна фінансувати ПТУ. Масово закрилися дитячі садки. Після отримання Україною незалежності сталися певні зміни й у вищій освіті. Поряд з державними вишами стали існувати й приватні. Проте погоня за кількістю не завжди йшла на користь якості викладання. Тому держава почала позбавляти ліцензій ті виші, які не відповідають високим вимогам часу. У липні 2014 р. було прийнято Закон України «Про вищу освіту», що знаменував початок нових підходів до цієї важливої справи.

Книговидання. Демократизація суспільства, впровадження ринкових відносин у видавничу справу відкрили перед видавцями практично *необмежені можливості*. «Дефіцит» різних видів книжкової продукції був швидко переборений. Але разом із цим постраждала *якість* книг. З'явилася безліч низькопробних видань із неймовірною кількістю помилок. Нові видавництва швидко виникали й так само швидко зникали із книжкового ринку. «Перебудова» докорінно порушила звичний режим діяльності друкарень, бібліотек і книготорговельної мережі.

Роздержавлення видавничої справи болісно відбилося на *бібліотеках*. Надходження книг у бібліотечний фонд різко скоротилося, стали закриватися невеликі районні бібліотеки. Замість звичайних книгарень з'явилися книжкові вуличні «розвали» і ринки. Останнім часом, щоправда, у книжковій справі намітилися певні поліпшення. Зокрема, у більшості міст України були відкриті як книжкові супермаркети, так і спеціалізовані книжкові магазини. Так, у Дніпропетровську функціонує магазин «Біла книга», присвячений виключно виданням українською мовою, відкрилася й мережа книгарень «Є».

Економічні проблеми, які переживає незалежна Україна останнім часом, негативно відбилися на *видавничій справі*. Майже вдвічі знизився випуск книг за найменуваннями, ще більше - за накладами. Зараз в Україні працює понад 600 видавництв різного профілю - державні, кооперативні, приватні, причому 30 - 35 з них видають понад 50 найменувань книг у рік, 70-90 - від 20 до 50 найменувань, інші - не більше двадцяти. В Українську асоціацію видавництв і книгорозповсюджувачів входять тільки 110 видавництв. Також у країні створюється власна база для виробництва паперу й поліграфічних матеріалів.

Характерною ознакою сучасної видавничої справи й книжкової торгівлі стало проведення великої кількості щорічних *книжкових ярмарків і фестивалів*. Міжнародну книжкову виставку-ярмарок «Зелена хвиля» приймає Одеса, щорічний Форум видавців Асоціація українських письменників організовує у Львові, на виставку-ярмарок «Книжковий салон» запрошує Херсон. А в Києві постійно проводиться міжнародний ярмарок «Книжковий світ».

На сьогодні бібліотечна мережа України складається з майже *45 тисяч бібліотек* - публічних, спеціалізованих, академічних, вузівських, шкільних і т.п. Їх загальний фонд досягає **875 млн.** одиниць. Величезні фонди мають Національна бібліотека ім. В.Вернадського, створена у 1918 році - 12 млн.

примірників. Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка (1886) - 6,5 млн. примірників, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (1940) - 6 млн. примірників, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (1834) - 2,3 млн. примірників, Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова (1881) - 2,3 млн. примірників, Державна історична бібліотека України (1939) - 750 тис. найрідших книг і документів.

Провідною **публічною** бібліотекою України є Національна парламентська бібліотека, що дає можливість читачам (100 тис. читачів щороку) скористатися 4 млн. книг, періодичними виданнями (на папері й електронних носіях), аудіовізуальними й образотворчими матеріалами, картами, нотами. Бібліотека обладнана сучасною комп'ютерною технікою, що хоч і дуже повільно, але все-таки впроваджується в усі галузі книговидання й бібліотечну мережу.

Для багатьох людей відвідування театрів, музеїв, бібліотек, тим паче які-небудь поїздки стали **недоступними**. У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня (за рівнем життя Україна займає 95-е місце в світі, а понад половина населення живе нижче межі бідності), погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Національні меншини України отримали широку можливість задовольняти свої культурні запити. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Ліквідація офіційної ідеології сприяла **розвитку найрізноманітніших напрямків і стилів**. Доступність, вседозволеність у всіх жанрах надала безмежну свободу вибору. Проте, негативною стороною цих процесів стало **зниження культурних стандартів та розповсюдження «масової культури»**, більшість проявів якої мають сумнівну художню цінність.

Крім того, з кінця ХХ ст. під впливом інформатизації та комп'ютеризації різних видів людської діяльності починає **формуватися абсолютна нова форма культури – інформаційна**.

На протигагу масовій існує і **елітарна культура**, що перебуває під впливом ідей **постмодерну**. **Український постмодернізм**, особливо у літературі, заявив про себе і у світовому культурному просторі. Український літературний **постмодернізм** зародився у кінці 1980-х рр. і пов'язаний з іменами Ю. Андруховича, О. Ірванця, В. Неборака (літературне угруповання «Бу-Ба-Бу»), а пізніше і з представниками таких груп, як «Пропала грамота»: Ю. Позаяк, В. Недоступ; «Лу-Го-Сад»: І. Лучук, Н. Гончар; «Нова дегенерація»:

І. Андрусак, І. Ципердюк; «Орден чину ідіотів»: Н. Гончар, Р. Козицький, В. Костирко, А. Крамаренко та інші.

До визначальних *рис постмодернізму* слід віднести поєднання різних стильових тенденцій, часткову опозиційність до традиції, універсальність проблематики, позачасовість і позапросторовість зображення, епатажність, зміну функцій автора та героя, культ незалежної особистості, потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого, прагнення поєднати істини різних націй, культур, релігій, філософій, іронічність, пародійність тощо.

Нова література незалежної України представлена іменами таких письменників і поетів, як Оксана Забужко, Юрій Андрухович, Віктор Неборак, І. Калинець, Лесь Подерев'янський, В. Габор, Юрій Винничук, Марія Матіос, В. Діброва, Кость Москалець та ін.

Для нової україномовної літератури характерне зниження пафосу типового для соцреалізму. Багато творів відзначені іронією, переоцінкою цінностей та зверненням до тем, що були забороненими за радянських часів. Також завдяки доступу до творів іноземних авторів та до українських творів 1920-1930-х років та до діаспорної літератури в українській літературі значно розширилося стильове різноманіття.

Після відміни заборон на публікацію творів письменників доби «Розстріляного відродження», їх заново відкриті твори стали впливовими прикладами для сучасних письменників. Наприклад, Сергій Жадан відзначає своє особливе ставлення до поезії Михайля Семенка, для Юрія Андруховича таку ж роль відіграв Богдан-Ігор Антонич.

Однією з особливостей творчості українських поетів 1990-х та 2000-х є застосування *мультимедіа* та *перформансів*. Так Юрій Андрухович виконував свої вірші разом з гуртом «Карбідо», а Сергій Жадан - разом з гуртом «Собаки в Космосі», Ірена Карпа є солісткою та авторкою текстів гурту «Qаgга». Юрій Андрухович використовує також елементи відео у своїх мультимедійних виставах («Самогон. Цинамон. Абсент»). Катерина Бабкіна займається відеопоезією. Для цього періоду характерна також велика кількість фестивалів та слемів. Важливими літературними фестивалями сучасної України стали Форум видавців у Львові та Meridian Czernowitz.

При тому, що українська класика часто зосереджує увагу на житті українського села, події творів сучасної літератури відбуваються в просторі *міста*, не рідко також за кордоном України (наприклад «Перверзія» Ю. Андруховича). Одним з вийнятків є твори В. Медведя, в яких події відбуваються в українському селі.

Стилістично сучасні українські письменники користуються *низкою стилів та їх комбінаціями*. Типовим постмодерністським романом є «Перверзія» Юрія Андруховича. В стилі близькому до магічного реалізму написано роман «НепрОсті» Тараса Прохаська. Оксана Забужко у романі «Польові дослідження з українського сексу» використовує феміністичні та постколоніальні мотиви. Деякі письменники такі як Є. Пашковський, В. Медвідь (з елементами екзистенціалізму) та К. Москалець пишуть у

неомодерністичному стилі. Крім того інші письменники використовують такі стилі, як апокаліптицизм (О. Ульяненко), богеміанізм (Ю. Андрухович), порноеротицизм (Ю. Винничук та Ю. Покальчук), метаісторизм (В. Кожелянко), в поезії це інтелектуалізм (І. Римарук, О. Забужко, Н. Білоцерківець), меланхолійна метафізичність (О. Лишега, В. Махно, М. Кияновська, І. Андрусяк), міфологізм (В. Герасим'юк), нео-барокко (Ю. Андрухович, загалом поетичні групи Бу-Ба-Бу та ЛуГоСад), рокова ритміка (В. Неборак), футуризм (С. Жадан), пародійність (О. Ірванець), новолітеризм (В. Цибулько) та пророчий пафос (С. Процюк).

Літературними критиками було запропоновано декілька варіантів **класифікації сучасних письменників**. Володимир Єшкілев у «Малій українській енциклопедії актуальної літератури» (1998) розділив письменників за поколіннями вісімдесятників (Г. Петросяняк, Ю. Винничук, Ю. Андрухович, В. Неборак, Є. Пашковський) та дев'яностиків (Т. Прохасько, І. Андрусяк, І. Ципердюк, Роман Кухарук) та виділив в літературному процесі тестаментально-рустикальний, неомодерний та постмодерний дискурси. Р. Харчук запропонувала класифікувати авторів як **«західників»** (Ю. Андрухович, Ю. Іздрік, В. Єшкілев) та **«грунтівців»** (В. Медвідь, Є. Пашковський, О. Ульяненко) відповідно до їхньої ідейної спрямованості. Подібне розділення **«нативістів»** та **«модернізаторів»** зробила і польська дослідниця Оля Гнатюк. Володимир Даниленко розділяє письменників територіально на **«житомирську»** (В. Медвідь, Є. Пашковський, М. Закусило, Ю. Гудзь) та **«галицьку»** (Ю. Андрухович, Ю. Винничук, Ю. Іздрік, Т. Прохасько) **школи**. В подібній класифікації Н. Білоцерківець це «галицько-станіславська» та «київсько-житомирська школи». На думку І. Бондаря-Терещенка варто також виділити **східно-українську** складову представлену С. Жаданом, О. Солов'єм, А. Білою та О. Ушкаловим. Т. Гундорова говорить про **три культурно-естетичні напрямки** у сучасній українській літературі: **неомодернізм** (Є. Пашковський, В. Медвідь та К. Москалець), **постмодернізм** (Ю. Андрухович, Ю. Іздрік, В. Цибулько, Ю. Позаяк) та **неопопулізм** (наприклад, твори «Орда» Романа Іваничука, «На брата брат» Юрія Мушкетика, «Загублена душа» Анатолія Дімарова, «Злий дух. Із житієм» Володимира Дрозда).

В новій українській літературі широко висвітлюються **еротичні сюжети**, які були дуже обмежено виражені в українській класиці та літературі радянського періоду. В деяких творах сама сексуальність є центром уваги (наприклад «Те, що на споді» Ю. Покальчука, «Діви ночі» Ю. Винничука), в інших вона має концептуальне значення («Польові дослідження з українського сексу» О. Забужко, «6x0» Ю. Тарнавського). **Гендерна тематика** з виділенням **чоловічого** (твори груп «БуБаБу», «Пси святого Юра», Юрій Тарнавський) та **жіночого** (Оксана Забужко, Євгенія Кононенко, Софія Майданська, Галина Пагутяк, Надія Тубальцева, Світлана Йовенко) письма також набула значення в творах сучасних авторів.

Для сучасної української літератури характерна **розмаїтість жанрів**, їй властиві свої, особливі стилістичні ознаки. Останнім часом українські

автори домоглися успіху навіть у тих жанрах, до яких раніше представники вітчизняної літератури практично не зверталися. Прикладом можуть бути доробки фантастичної прози (роботи українських прозаїків М. і С. Дяченків, Г.Л.Олді, Яни Дубінянської), історично-авантюрного роману (Симона Вілар), детективу (Владислав Івченко, Андрій Кокотюха, Ірен Роздобудько, Андрій Курков).

В Україні проходять різноманітні *літературні конкурси* на кращі прозаїчні, поетичні й драматургічні доробки. Засновником одного з таких конкурсів є львівське видавництво «Кальварія». Для того, щоб відзначити кращих авторів, засновано тридцять літературних премій. Одержують українські письменники нагороди й на різних міжнародних конкурсах. Зокрема, відомий український письменник Ю. Андрухович був визнаний гідним міжнародної премії Фонду Антоновичей у США. Добутку цього автора, безумовно, сприяють популяризації української літератури як за кордоном, так і в Україні.

Мистецтво. В Україні здавна склалися багаті традиції плетива художніх виробів і предметів побуту з різноманітної рослинної сировини - лози, кори, соломи, верболозу, очерету. У лісостеповій зоні було широко поширене плетиво з листів кукурудзи, вівсяної, житньої або пшеничної соломи. Ці матеріали мали приємний золотавий колір. З них плели найпоширеніші в Україні чоловічі головні убори. Із соломи також виготовлялися плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики й сумки плелися й з рогаза. Ремісники також виготовляли з лози дорожні кошики й валізи, легкі дачні меблі, дитячі коляски й колиски, іграшки. У Карпатах і на Полісся було поширене плетиво з вузьких смужок шкіри (упряж, пояси). З пофарбованих ниток плелися різнобарвним, прикрашеним орнаментом пояса.

Загальноновизнаним є внесок у відродження, розвиток і популяризацію плетива з лози заслуженого майстра народної творчості України *Галини Кучер* з міста Обухів Київської області. Вона оволоділа багатьма секретами художнього плетива й з 1998 року організувала в Обухові навчально-експериментальну майстерню. Твори Г. Кучер і її учнів можуть прикрасити будь-яку виставку. Вона гідно представляла Україну на виставках у Німеччині (1994, 1999 роки). Заслужують на увагу й роботи майстрів плетива з рослинних матеріалів з інших регіонів України: плетивом із соломи займаються ровенські майстри М.Городник, Ю.Денищук, Л.Приходько; уманський майстер И. Терещук використовує для своїх робіт очерет; житель Чернігова І.Снігур виготовляє чудові вироби з лози.

Багатством орнаменту й колориту, розмаїтістю форм відрізняються *жіночі шийні прикраси з бісеру*. Крім того, бісер використовувався для виготовлення поясів, браслетів, гаманців, краваток і ін. Цей вид мистецтва був розповсюджений особливо в Західній Україні. Не забуто воно й понині. Так, в одній зі шкіл в Івано-Франківській області діти під керівництвом досвідчених майстрів не тільки вивчають і виготовляють різноманітні предмети й навіть картину з бісеру, але й відкрили спеціалізований магазин для продажу своїх

виробів. І хоча добуток ці коштують недешево, робиться все це не заради прибутку, а щоб діти зрозуміли, що їхня творча робота має свою ціну.

У художній палітрі українського народу присутній і мистецтво створення *паперового мережива*, так званої *витинанки*. З білого й кольорового паперу звичайними ножицями вирізьблюється легке, як павутина, мереживо. Наші предки прикрашали витинанками нехитрий інтер'єр своїх жител. На Всеукраїнському святі паперового мережива й у Музеї паперового мережива (Могилів-Подільський) відвідувачі можуть познайомитися з роботами К.Гуржий-Крахмаленко з Донецька, Н.Авдієнко із Дніпропетровської області, луганських умільців О.Паталахи й О.Авдієнко, Л.Волкової з Херсона, Ж.Баркар з Одеси, Н.Критович із Івано-Франківська, М.Гоцуляк з Вінницької й Д.Мимрика з Тернопільської областей.

Орнаменти композиції народного розпису стін збереглися в так званих *«мальованках»* – малюнках на папері. Рослинні мотиви вирізалися за контуром й наклеювалися на печі, стіни, навколо вікон. У будинках заможних селян набір малеванок мінявся кілька разів у рік; у бідняцьких житлах їх вивішували на свята. Крім іншого, паперові мальовані рушники й невеликі килими заміняли декоративну тканину. Саме від малеванок і пішло мистецтво українського декоративного розпису.

Здавна славиться своїм декоративним розписом село *Петриківка* Дніпропетровської області. Петриківські майстри створювали витончені й вигадливі візерунки на лакованих скриньках, блюдах, вишитих рушниках і прикрашали ними житла. Видатними майстрами петриківського розпису були Віра й Ганна Павленко, Віра Клименко, Надія Білоконь, Полина Глушенко, Надія Пікуш. Слід зазначити й Тетяну Пата – одну із самих цікавих і самобутніх майстринь в історії петриківського розпису. За її ескізами були створені численні рушники, килими, настінні розписи. Найулюбленішим мотивом у її розписах є кущі рослин, букети або вазони, з яких важко звисають соковиті грона калини. Цікаво, що ягоди майстриня малювала не кистю, а пучкою. Невід'ємним елементом багатьох її малюнків є й зозуля.

З початку 1970-х років петриківський розпис одержав популярність не тільки в Україні, але й за її межами. Виробу народних майстрів з Петриківки експонувалися на художніх виставках, експортувалися в 25 країн миру. У цей час зріс престиж професії народного майстра. У 1991 році заслужений майстер народної творчості України Андрій Пікуш організував підприємство нового типу, де народні вмільці з найманих робітників перетворилися на господарів-співвласників (зараз це підприємство називається «Центр народного мистецтва «Петриківка»»). На жаль, відсутність державної підтримки, податковий тиск привели до того, що фабрика практично припинила роботу. З 170 підготовлених народних майстрів дві третини втратили роботу. Але ті, що залишилися, гідно підтримують марку петриківського стилю.

Для *образотворчого мистецтва* незалежної України характерна наявність цілого *спектру різних стилів* і художніх напрямків - від реалістичної манери до найсучасніших віянь. Досягнення українських художників і

скульпторів представлені на численних виставках і в різних галереях. Національна галерея «Градобанку», Центр мистецтв «Славутич», Центр сучасних мистецтв «Брама» і інші дають можливість поціновувачам мистецтва не тільки познайомитися із творчістю талановитих художників (О.Сухоліт, В.Цаглов, А.Савадов, О.Харченко, М.Кривенко, О.Петрова, Т.Сильваші, Д.Фищенко, Д.Корсунь, П.Тараненко, Ж.Василевська, О.Андрієв, М.Жуков, Д.Оболончик, С.Давидов, Л.Бернат, Н.Вітковська, О.Балакін, А.Куш, І.Жук, С.Тучинський, С.Алексієв та ін.), але й придбати їхні праці.

Одним з напрямків сучасного образотворчого мистецтва є *дизайн*. Ще в 1992 році була створена Спілка дизайнерів України, що об'єднала творчих працівників різних напрямків: промислового, графічного, фіто- і ландшафтного дизайну, дизайну одягу й навколишнього середовища. Одним зі значних проєктів, у якому брали активну участь близько 700 членів Союзу, було створення експозиції ювілейної виставки «Україна. Десять років незалежності» у Національному Експоцентрі України.

Численні виставки в Україні й за кордоном свідчать про появу *нових художніх форм*: інсталяції, *ассамбляжа*, *акціонізму*, *перформанса*, *видеоарту*. При цьому у творчості багатьох художників знаходять своє відбиття мотиви трипільської й скіфської культур, культури Київської Русі, античних пам'яток Чорноморського узбережжя, українського бароко, а також події, пов'язані з екологічними й соціальними катастрофами. Останнім часом представники українського мистецтва одержали практично необмежені можливості для демонстрації своїх досягнень за рубежем. Так, в 2001 році Україна вперше взяла участь у престижному Венеціанському бієналі. Своєрідним підсумком минулого тисячоріччя стали виставка, присвячена 2000-річчю Різдва Христового, і реалізація проєкту «Мистецтво України ХХ століття».

Національна *Спілка художників України* (заснована в 1938 р.) – єдина всеукраїнська суспільна творча організація професійних художників і мистецтвознавців. На сьогодні вона нараховує майже п'ять тисяч членів (у тому числі й громадян іноземних держав), 70 з них носять звання народного художника України, 118 – заслуженого діяча мистецтв України, 186 – заслуженого художника України, 53 – лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченко. Все це є яскравим свідченням творчого потенціалу українських художників. У Спілку входять також всесвітньо відомі художні центри - Петриківка (декоративний розпис), Косов (різьблення, кераміка, вишивка), Львів (художнє скло, кераміка), Опішня (кераміка, ткацтво, вишивка) та ін.

Улітку 2004 року завдяки донецькому меценатові Н.Задорожній жителі Лондона одержали можливість побачити добутки трьох українських художників: Г.Зайченко (якого критики вважають яскравим представником імпресіонізму в сучасному мистецтві); О.Самойлика, у роботах якого дивна техніка живопису сполучається з неореалістичним стилем, і С.Савченко, живопису якого властива особлива експресія.

Твори прославлених майстрів і тих, хто сьогодні робить перші кроки в мистецтві, знаходять свій шлях до цінителів прекрасного як на батьківщині, так і за кордоном.

Музика. Творчість українських **співаків** цінувалося в усьому світі. У наш час оперні співаки мають можливість виступати на престижних оперних сценах. Один з найвідоміших українських тенорів **Володимир Гришко** входить до числа провідних оперних співаків миру. Нині він буває в Україні тільки наїздами, в основному ж виступає на сцені нью-йоркської «Метрополітен-Опера» і в оперних театрах Європи. Улюбленицею європейського глядача стала українська співачка **Вікторія Лукьянець**. Вона блискуче виступала на сценах оперних театрів Німеччини й Іспанії. Неперевершеним шедевром оперного мистецтва вважається партія Семіраміди в однойменній опері Россіні у виконанні української примадонни. Провідним басом Большого театру у Москві став **Тарас Штонда**. Його успішні виступи в операх «Хованщина» і «Руслан і Людмила» підтвердили його статус незамінного соліста, без якого Большой театр і справді не може обійтися. Широко відомо й ім'я народного артиста України **Романа Майбороди**, виконавця оперних партій Яго («Отелло» Верді) та Тоніо («Паяци» Леонкавалло).

Помітним явищем у вітчизняній культурі стала **авторська пісня**, тобто мистецтво сучасних **бардів**, багато хто з яких поєднується в клуби самодіяльної пісні (КСП). Серед українських бардів, творчість яких відома й за межами України, можна назвати А.Авагяна, Н.Бучеля, С.Джигурду, А.Лемеша та Б. Бурду.

В 1992 році за підтримкою мецената Р.Штиня вперше відбулося грандіозне шоу **«Нова українська хвиля»**. Це була одна з перших акцій, що ознаменували прихід в Україну цивілізованого **шоу-бізнесу** й появу **популярної музики**. Агентство «Нова» організовувало концертні тури **Ірини Білик**, **групи «ВВ»**, **Андрія Данилка (Верки Сердючки)**, **Асії Ахат**. Фестиваль **«Таврійські ігри»**, що вперше пройшов в 1992 році в м. Каховка Херсонської області, нині став одним із самих помітних подій у **поп-культурі**, не тільки в Україні, але й на всьому пострадянському просторі. Крім «Таврійських ігор», організатори фестивалю проводять і інші акції: «Чорноморські ігри», «Майбутнє України», «День Перемоги», вручають національну премію «Жар-птиця» у жанрі естрадної пісні. Про високий професійний рівень української пісні свідчать численні перемоги на різних міжнародних конкурсах і фестивалях (у тому числі й на фестивалі **«Слов'янський базар»** у Вітебську) Руслани Лижичко, Н.Могилевської, О.Пономарьова.

Поруч з класичною та популярною розвивається українська **рок-музика**. Серед найвідоміших **гуртів** - «Океан Ельзи», «Воплі Відоплясова», «Танок на майдані Конго», «Крихітка», «Скрябін», «Тартак», «Плач Єремії», «Кому Вниз», «Мертвий півень», «Скрудж». Регулярно проводяться українські рок-фестивалі «Рок-екзистенція», «Тарас Бульба» та інші.

Серед музичних гуртів здобувають популярність суто *вокальні ансамблі*, такі як «Пікардійська терція» та «Менсаунд». Представлено в Україні також і мистецтво джазу – міжнародні фестивалі джазової музики проходять у різних містах країни, серед найвідоміших – Jazz Bez та Jazz Koktebel. Значний внесок у популяризацію джазового руху в Україні зробили Володимир Симоненко та Олексій Коган.

В січні 2010 року гітарист із Дніпропетровська Роман Мірошніченко став володарем престижної американської премії Independent Music Awards відразу в двох номінаціях, став першим за всю історію існування премії виконавцем, вихідцем з країн пострадянського простору, який отримав одну з найзначніших музичних премій світу. В 2011 року музикант знову був номінований на премію Independent Music Awards на «Кращий альбом року» в категорії «World Beat».

Тенденція до використання *фольклору* сучасними українськими музикантами стає дедалі виразнішою. Одним з перших почав використовувати народні мотиви у рок-музиці у другій половині 1980-х рр. уже легендарний гурт «Воплі Відоплясова». Спираючись на фольклорне підґрунтя, нову самобутню українську музику творять «Скрябін», «Мандри», «Гайдамаки», Тарас Чубай, Марійка Бурмака та багато інших виконавців. Свідченням росту інтересу до фольклору стало започаткування в Україні двох фестивалів етнічної музики – «Країна мрій» у Києві та «Шешори» на Івано-Франківщині.

Українські виконавці «ВВ», «Танок на майдані Конго», «Океан Ельзи», «Мандри», «Грін Грей» домоглися не тільки творчого, але й комерційного успіху як в Україні, так і за її межами. Вершиною творчої кар'єри співачки *Руслани Лижичко* (сценічне ім'я – Руслана) стала перемога на 49-му пісенному конкурсі «Євробачення». Українська співачка стала кращою із двадцяти чотирьох учасників, скоривши слухачів пісень «*Дикі танці*». Дівчина зі Львова є не тільки виконавицею, але й автором цієї колоритної пісні. Стиль цієї пісні поєднує сучасні течії поп- і рок-музики з етнічними гуцульськими мотивами. За правилами конкурсу, наступну церемонію повинна була приймати країна-переможниця. І в 2005 році в Києві відбувся ювілейний (50-й) конкурс «Євробачення». На Євробаченні-2007 відзначилась *Верка Сердючка (Андрій Данилко)*, посівши другу сходинку. На Євробаченні-2008 аналогічне друге місце посіла українська співачка *Ані Лорак*, а у 2016 р. нову перемогу Україні на цьому пісенному конкурсі здобула співачка *Джамала*.

Театральне мистецтво України сягає своїми коріннями в обрядову пісню й танець, які були схожі на театральне дійство. Сьогодні в Україні діє 131 професійний театр, у тому числі кілька театрів-студій. Три театри країни мають найвищий статус - *національних*: Національна опера України, Національний академічний драматичний театр ім. І.Франка, Національний академічний театр російської драми ім. Л.Українки. *Академічними* театрами є Львівський, Харківський, Одеський театри опери й балету, Львівський драматичний театр ім. М.Заньковецької, Харківський український драматичний театр ім. Т.Шевченка, Харківський російський драматичний театр ім. О.Пушкіна, Кримський російський драматичний театр ім. М. Горького.

Досить різноманітним є й видовий діапазон театрів: 21 музично-драматичний театр, 16 драматичних, 9 - для дітей і юнацтва, 25 - лялькових, шість театрів опери й балету, а також театри драми, музичної комедії, оперети, маріонеток, пантоміми й ін. З'явилися муніципальні, відомчі й приватні театри.

Серед видатних діячів театрального мистецтва сучасної України слід назвати провідного актора Київського українського драматичного театру ім. І.Франка, засновника Академії мистецтв України, міністра культури й мистецтва України (1999 – 2001) **Богдана Ступку**, режисера-новатора **Романа Віктюка** та театрального режисера, актора, сценариста, музредатора, лауреата Національної премії України ім. Т.Шевченка та міжнародної премії ім. Л.Курбаса **Михайла Мельника**. У 1989 році М. Мельник у Дніпропетровську створив театр «Крик», в якому працює одночасно і режисером, і актором, і сценаристом, і музредатором, і костюмером.

Кінематографія. Сьогодні в Україні працюють *п'ять державних кіностудій*: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О.Довженко, Одеська кіностудія художніх фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематека України, Українська кіностудія анімаційних фільмів і понад *двадцять* кіностудій *недержавної форми власності*. Всупереч всім труднощам, провідні режисери країни - В.Савельєв, М.Кац, В.Новак, К.Муратова - продовжують працювати й знімати цікаві фільми.

У 1990-х українське телебачення розпочало освоєння поширеного у всьому світі жанру *телесеріалу* («Роксолана», режисер Бориса Небієрідзе, «Острів любові», режисер Олег Бійма).

На рубежі 2000-х р. низка українських акторів знімається у закордонних фільмах. Величезний успіх мав фільм польського режисера Єжи Гофмана «Вогнем і мечем», у якому український актор Богдан Ступка зіграв роль гетьмана Богдана Хмельницького. З цього часу Богдан Ступка став «головним гетьманом» українського екрану - йому належать також ролі в історичному серіалі «Чорна рада» Миколи Засєєва-Руденка (2000) та фільмі Юрія Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу» (2001).

Історичні теми також стали провідними у творчості режисера Олеся Янчука. Впродовж 1990-х – першої половини 2000-х ним було знято такі фільми, як «Голод-33» (1991) про трагічну долю української родини часів Голодомору, «Атентат – Осіннє вбивство у Мюнхені» (1995), «Нескорений» (2000) і «Залізна сотня» (2004), які стали спробою донести до глядача правду про життя та бойовий шлях командирів та воїнів Української повстанської армії.

Протягом останніх років в український кінематограф прийшло *нове покоління кіномитців*. У 2001 р. початківець-постановник Тарас Томенко здобув перемогу в конкурсі «Панорам» Берлінського фестивалю. У 2003 році, вже в основному конкурсі того ж Берлінале, отримав Срібного ведмедя фільм українського аніматора Степана Ковалю «Йшов трамвай № 9». 2003 року Україна висунула фільм «Мамай» Олеся Саніна на здобуття премії «Оскар». Проте фільм не потрапив до підсумкового списку номінантів. У 2005 році

стрічка «Подорожні» молодого українського режисера Ігоря Стрембіцького отримала Золоту пальмову гілку за короткометражний фільм.

Після 2004 знято декілька фільмів про *«Помаранчеву революцію»*. Її суперечливу добу було висвітлено у декількох кінострічках, зокрема: «Помаранчеве небо» (2006, режисер Олександр Кірієнко), «Прорвемось!» (2006, режисер Іван Кравчишин), «Оранжлав» (2006, Алан Бадоев). Фільм «Оранжлав» отримав приз за ліпшу режисуру на XV Міжнародному фестивалі «Кіношок» в Анапі (Росія).

В 2008 році вийшов фільм «Ілюзія страху», українського кінорежисера Олександра Кірієнка. Фільм, знятий за мотивами одноіменного твору Олександра Турчинова, був висунутий від України на нагородження кінопремію «Оскар». Того ж року у конкурсній програмі Міжнародного кінофестивалю у Роттердамі відбулася світова прем'єра «Las Meninas» (режисер Ігор Подольчак). Фільм брав участь у 27-х міжнародних кінофестивалях, в 10 з них у конкурсній програмі, в інших в офіційній селекції.

У 2011 році Марина Врода отримала «Золоту пальмову гілку» кінофестивалю в Каннах за короткометражний фільм «Крос». У 2014 році повнометражний фільм Мирослава Слабошпицького «Плем'я» брав участь у конкурсній програмі «Тиждень критики» «Канського кінофестивалю» і отримав одразу три нагороди – приз фонду Ган, приз Відкриття та Гран-прі.

Отже, для **сучасної української культури характерні:**

- гуманістична орієнтація;
- пріоритет науково пізнання світу, техногенне ставлення до природи як засобу задоволення потреб технічного, а не духовного характеру;
- мозаїчність української культури;
- різниця культурної ситуації столиці і провінції. Сучасна культура – є відбитком інформаційного суспільства, тому відслідковувати культурні процеси можуть ті, хто має більш повний доступ до джерел інформації;
- відставання вітчизняної культури у технологічній сфері;
- глобалізаційні процеси, що загрожують повним зникненням багатьох традиційних галузей української культури.

Український народ має багату й самобутню культуру. Однак протягом століть її відтісняли на периферію суспільного буття та людської свідомості. Нині ж відбувається складний і суперечливий процес повернення українського суспільства до свого культурного «Я». У час переходу суспільства від тоталітарного до демократичного ладу держава покликана забезпечити реальну свободу творчості, матеріально-фінансову підтримку справжнім талантам, творцям національно-культурної духовності, одночасно сприяти формуванню нової культурної інфраструктури, що відповідає б умовам ринкової економіки, принципам демократії та громадянського суспільства.

Відроджена, демаргіналізована українська культура в усій повноті й різноманітності її компонентів, збагачена здобутками світової культури і світового життя, **має стати основою дальшого державницького й економічного прогресу України.**

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ для самоперевірки

Тема перша

1. В яку добу розпочалося заселення людиною території сучасної України?

- а) Мезоліт
- б) Палеоліт
- в) Неоліт
- г) Енеоліт
- д) Залізний вік

2. Мистецтву якого кочового народу був притаманний так званий «звіриний стиль»?

- а) Скіфів
- б) Кіммерійців
- в) Половців
- г) Сарматів
- д) Печенігів

3. Яке місто було центром східнослов'янського племені полян?

- а) Київ
- б) Чернігів
- в) Новгород
- г) Полоцьк
- д) Львів

4. Якому з наведених божеств, поклонялися слов'яни-язичники?

- а) Мардук
- б) Юпітер
- в) Амон Ра
- г) Перун
- д) Посейдон

5. Вкажіть князя, що запровадив на Русі християнство у якості державної релігії:

- а) Олег
- б) Ігор
- в) Святослав
- г) Ярослав Мудрий
- д) Володимир Великий

6. Засновниками східнослов'янської писемності вважають:

- а) Бориса та Гліба
- б) Петра і Павла
- в) Мініна та Пожарського
- г) Аскольда і Діра
- д) Кирила та Мефодія

Тема друга

1. Кого вважають засновником книгодрукування в Україні?

- а) П.Могилу
- б) Ф.Прокоповича
- в) Й.Борецького
- г) К.Острозького
- д) І.Федорова

2. Люблінська унія відбулася у:

- а) 1362
- б) 1385
- в) 1492
- г) 1569
- д) 1596

3. Як називалися національно-релігійні організації українських міщан, що боронили православ'я в умовах посилення тиску з боку католицької церкви?

- а) Громади
- б) Просвіти
- в) Тамплієри
- г) Скаути
- д) Братства

4. Якого діяча вважають засновником першої Запорізької Січі на острові Мала Хортиця?

- а) С.Кішка
- б) П.Конашевич-Сагайдачний
- в) С.Наливайко
- г) Д.Байда-Вишневецький
- д) М.Муравйов-Апостол

5. В якій битві I чверті XVII ст., козаки допомогли полякам зупинити просування вглиб Речі Посполитої кількасоттисячного турецького війська?

- а) під Синіми Водами
- б) під Хотиним
- в) на р. Калка
- г) під Доростолом
- д) при Лас-Навас-де-Толосі

6. Як називався старовинний пересувний український ляльковий театр?

- а) Вертеп
- б) Фільварок
- в) Паланка
- г) Цех
- д) Синод

7. Хто стояв на чолі українців у Національно-визвольній війні 1648-1657 рр.?

- а) П.Конашевич-Сагайдачний

- б) Б.Хмельницький
- в) П.Дорошенко
- г) Ю.Хмельницький
- д) К.Розумовський

Тема третя

1. Що стало історичною причиною виникнення романтизму?

- а) Французька буржуазна революція кінця XVIII ст.
- б) винахід парового двигуна
- в) наполеонівські війни
- г) відміна кріпацтва
- д) діяльність масонів

2. Яку назву мав програмний документ членів Кирило-Мефодіївського товариства?

- а) «Маніфест 17 жовтня»
- б) «Книга буття українського народу»
- в) «Конституція Пилипа Орлика»
- г) «Декларація прав та свобод людини і громадянина»
- д) «Самостійна Україна»

3. Яку назву має найвидатніша збірка поезій Т. Шевченка?

- а) «Зів'яле листя»
- б) «Всякому городу нрав і права»
- в) «Кобзар»
- г) «Contra spem spero»
- д) «Любіть Україну»

4. Між якими містами у 1865 р. було прокладено першу в Україні залізницю?

- а) Одеса і Харків
- б) Харків і Київ
- в) Київ і Львів
- г) Одеса і Балта
- д) Київ і Полтава

5. Хто був засновником першого українського професійного театру – «Театру корифеїв», що виник у Єлисаветграді у 1882 році?

- а) Л.Курбас
- б) К.Станіславський
- в) М.Кропивницький
- г) Л.Українка
- д) М.Грушевський

6. Хто написав першу українську національну оперу «Запорожець за Дунаєм»?

- а) М.Лисенко
- б) С.Гулак-Артемівський
- в) Д.Бортнянський

- г) М.Березовський
- д) Л.Ревуцький

Тема четверта

1. Скільки Універсалів було видано Українською Центральною Радою?

- а) один
- б) два
- в) три
- г) чотири
- д) шість

2. Що зробило можливим бурхливе українське національно-культурне відродження у 1920-х рр.?

- а) політика «українізації»
- б) проведення форсованої індустріалізації
- в) політика "воєнного комунізму"
- г) суцільна колективізація
- д) укладання Ризького миру між Польщею і Радянською Росією у березні 1921 р.

3. На території якої країни у 1929 р. було створено Організацію українських націоналістів (ОУН)?

- а) СРСР
- б) Канада;
- в) Чехо-Словаччина
- г) Румунія
- д) Польща

4. Яке місто було столицею Радянської України у 1919 - 1934 рр.?

- а) Київ
- б) Львів
- в) Харків
- г) Одеса
- д) Дніпропетровськ

5. Внаслідок якої битви Другої світової війни розпочалося звільнення України від нацистських загарбників?

- а) Московської
- б) Сталінградської
- в) Курської
- г) Битви за Дніпро
- д) Корсунь-Шевченківської

7. З яким радянським партійним керівником пов'язана доба «відлиги»?

- а) В.Ленін
- б) Й.Сталін
- в) М.Хрущов
- г) Л.Брежнєв

д) М.Горбачов

8. Шестидесятниками називали:

а) правозахисників, що відстоювали права людини у СРСР

б) активних учасників стаханівського руху

в) представників релігійної секти, забороненої у СРСР

г) представників молодого покоління українських діячів культури, що заявило про себе у роки "відлиги"

д) радянських прибічників руху хіппі

Тема п'ята

1. Конституцію України було прийнято:

а) 24 серпня 1991

б) 1 грудня 1991

в) 24 серпня 1992

г) 28 червня 1996

д) 16 липня 1999

2. Яка пісня 15 січня 1992 р. стала державним гімном України?

а) «Реве та стогне Дніпр широкий»

б) «Боже, великий, єдиний»

в) «Ще не вмерла Україна»

г) «Вічний революціонер»

д) «За світ стали козаченьки»

3. Термін для визначення розвитку світової культури 60-90-х рр. ХХ ст.:

а) романтизм

б) модернізм

в) постмодернізм

г) соцреалізм

д) структуралізм

4. Відомий український співак, композитор, лідер гурту «Океан Ельзи»:

а) С.Вакарчук

б) С.Жадан

в) О.Скрипка

г) Ю.Андрухович

д) В.Харчишин

5. Хто з українських співачок став переможцем пісенного конкурсу Євробачення-2016?

а) Руслана Лижичко

б) Тіна Кароль

в) Джамала

г) Ані Лорак

д) Наталя Могилевська

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993;
2. Білоцерківський В. Історія України. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007.
3. Бойко О. Історія. України. Підручник. – Київ: «Академвидав», 2012.
4. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988;
5. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Темпора, 2014. – 504 с.
6. Висоцький О. Історія української культури. – Дніпропетровськ: НМАУ, 2009.
7. Гарін В., Кіпцар І., Кондратенко О. Історія України. Навч. посіб. – К., 2012.
8. Греченко В., Чорний І. Світова та українська культура: довідник для школярів та студентів. – К.: Літера ЛТД, 2009.
9. Грицак Я. Нариси Історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – Київ: Генеза, 2000.
10. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1991. – Т.1;
11. Грушевський М.С. Історія української літератури. – К., 1993;
12. Котляр М.Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах. – К. 1994.
13. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
14. Культура українського народу. – К., 1994;
15. Петровський В., Радченко Л., Семененко В. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Харків, 2008. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – Київ: Критика, 2015. – 430 с.
16. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків: КСД, 2016. – 496 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1-2. – К. 1992.
18. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 1998.
19. Світлична В.В. Історія України: Навч. посібн. – 6-те вид., випр. і ДОП. – К.: Каравела, 2012. – 384 с.
20. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К 1993.
21. Чорний І.В., Перцева В.А. Культурологія. – Х., 2005.
22. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ: Критика, 2006. – 584 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Акт Злуки, 63
Акціонізм, 91
Антанта, 49, 62, 63
Антинорманська теорія, 8
Антитерористична операція, 82
Архітектура, 20, 21, 23, 38, 40, 57, 58, 75
Ассамбляж, 91

Бароко, 38, 39, 40, 42, 58
Біловезькі угоди, 78
Братські школи, 34
Брестський мир, 61
Брусиловський прорив, 49

Вертеп, 37
Відлига, 68
Віршування, 23
Вчені-гуманісти, 23

Гадяцький договір, 31
Галицька битва, 49
Генеральний Секретаріат, 66
Головна руська рада, 45
Головна українська рада, 50
Голодомор, 65
Готична архітектура, 23
Громади, 46
Грунтівці, 91

Декабристський рух, 44
Декоративно-ужиткове мистецтво, 21
Десталінізація, 68
Деукраїнізація, 63
Директорія, 62

Елітарна культура, 86
Емський указ, 49
Євробачення, 93
Євромайдан, 82
Єзуїтські школи, 34

Живопис, 6, 21, 40, 57, 71, 74

Замкова архітектура, 23

Запорізька Січ, 25

Зборівська угода, 28

Золоті ворота, 21

Іконописання, 23, 40

Індустріалізація, 65

Інструментальна музика, 41

Касетний скандал, 81

Київська братська школа, 34

Київська колегія, 35

Київська Русь, 7

Кирило-Мефодіївське братство, 45

Кінематограф, 71, 74

Козацькі літописи, 37

Колегіуми, 36

Коломацькі статті, 32

Колективізація, 65

Коренізація, 64

Культ особи, 68

Література, 15

Літературний процес, 73

Літературні конкурси, 83

Літописання, 16

Люблінська унія, 13

Малоросійська колегія, 33

Маніфест, 48

Масова культура, 86

Масові репресії, 65

Масонські ложі, 44

Мистецтво, 56, 74, 83

Музика, 55, 91

Музична культура, 57

Народовольці, 47

Народний Рух України, 70

Наука, 51, 73

Національні меншини, 86

Неопопулізм, 88

Неореалізм, 70

Нова економічна політика, 64

Образотворче мистецтво, 40, 57, 74, 76, 90

Обрядова поезія, 15

Організація об'єднаних націй, 67

Освіта, 50

Основа, 46

Перебудова, 69

Переяславські статті, 32

Переяславський колегіум, 36

Помаранчева революція, 82

Постмодернізм, 86, 87, 88

Революційна українська партія, 48

Річ Посполита, 13

Ризький мир, 63

Робітничий рух, 47

Розстріляне відродження, 64

Рок-музика, 92

Романтизм, 43, 57, 70

Руїна, 31

Русифікація, 69

Руська правда, 44

Руська трійця, 44

Самвидав, 76

Світова Організація Торгівлі, 83

Слободищенський трактат, 32

Софійський собор, 20, 40

Соціалістичний реалізм, 75

Товариство українських поступовців, 50

Троїстий союз, 49

Українізація, 64

Українська гелісінська група, 63

Українська народна партія, 48

Українське національне відродження, 50

Українська повстанська армія, 66, 68

Українська соціал-демократична робітничка партія, 48

Українська Народна Республіка, 60

Українська Центральна Рада, 60

Українські січові стрільці, 50

Фольклор, 15, 51, 76, 93
Фреска, 21
Футуризм, 70, 71, 73, 88

Харківський колегіум, 36
Харківські угоди, 83
Хлопомани, 46

Циркуляр, 47

Шістдесятники, 76
Шкільна драма, 37

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Айвазовський Іван, 57
Андрухович Юрій, 86, 87, 88
Антонович Володимир, 46

Беринда Памва, 34
Бортнянський Дмитро, 42

Вагилевич Іван, 44
Виговський Іван, 30
Винниченко Володимир, 48, 60, 63, 71
Володимир (Великий), князь, 9, 19

Головацький Яків, 44
Григорович-Барський Іван, 40
Гришко Володимир, 92
Грушевський Михайло, 50, 52, 53, 60, 72

Данило (Галицький), князь, 11
Драгоманов Михайло, 47
Драч Іван, 76

Калнишевський Петро, 33
Катерина II, 33, 52
Квітка Григорій, 54
Кирницький Григорій, 38
Кондзелевич Йозеф, 40
Косинський Криштоф, 26
Костенко Ліна, 76
Костомаров Микола, 45, 46, 52
Котляревський Іван, 53, 54
Котермак Юрій, 23
Кравчук Леонід, 78, 79, 83
Кропивницький Марко, 56
Куліш Пантелеймон, 46, 54
Курбас Лесь, 64, 71, 74
Кучма Леонід, 81

Мазепа Іван, 31, 32, 39
Міхновський Микола, 48
Мирний Панас, 55

Наливайко Северин, 26

Острозький Костянтин, 23

Петлюра Симон, 48, 50, 62, 63

Пінзель Іван Георг, 41

Порошенко Петро, 82

Прокопович Феофан, 36, 37, 39

Репін Ілля, 57

Руткович Іван, 40

Сковорода Григорій, 36, 39, 42

Скоропадський Павло, 61

Старицький Михайло, 56, 71

Ступка Богдан, 94

Федоров Іван, 34

Франко Іван, 55, 56, 70

Хвильовий Микола, 73, 74

Хмельницький Богдан, 27, 28, 29, 30, 31

Хрущов Микита, 68

Шашкевич Маркіян, 44

Шевченко Тарас, 45, 46, 54, 55, 57, 58, 91

Шелест Петро, 69

Шухевич Роман, 67

Щербицький Володимир, 69

Ющенко Віктор, 81, 82, 83

Яворницький Дмитро, 53, 71

Ярослав (Мудрий), князь, 9, 19, 21

З М І С Т

Тема перша. Стародавня і середньовічна історія та культура України.....	4
Тема друга. Історико-культурний розвиток українських земель в козацько-гетьманську добу (XVI–XVIII століття).....	25
Тема третя. Українське національно-культурне відродження: витоки, сутність, наслідки (XIX – початок XX століття).....	43
Тема четверта. Українська державність та культура у добу новітнього часу (1917 – 1991 рр.).....	60
Тема п'ята. Особливості історико-культурного розвитку незалежної України (1991 – 2016 рр.).....	78
Тестові завдання для самоперевірки.....	96
Бібліографія.....	101
Предметний покажчик.....	102
Іменний покажчик.....	106